

Devletin Oluşumu ve Feodalizmden Kapitalizme Geçişle İlgili Marksist Kuramlar

I. Pazar-İlişkileri Modeli

Çok sayıda çağdaş yazar, kapitalizmin ortaya çıkışının anahtarının, ticaretin doğması, para ilişkilerinin ve değişimin yaygınlaşmasıyla bağlantılı olduğunda ısrar etmiştir. Bu, Paul Sweezy, Andre Gunder Frank ve Immanuel Wallerstein gibi Marksist kuramcıların da ortak görüşüdür. Ama yine bu görüşün Marksist olmayan gelenekte de derin kökleri bulunmaktadır. Fernand Braudel'in Akdeniz ticaret ekonomilerinin çöküşü ve onaltıncı yüzyılda Atlantik ticaretinin ortaya çıkışını inceleyen çalışmaları yine bu aynı görüş yol gösterir. Söz konusu yaklaşımın Belçikalı iktisat tarihçisi Henri Pirenne'nin yazlarından, Karl Polanyi ile Max Weber'den, *Ulusların Zenginliği*'nin* özellikle Birinci Kitabıyla Adam Smith'e kadar uzandığı görülmektedir.¹

* Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*.

1. Bakınız Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (Harper and Row, 1973); Henri Pirenne, *Medieval Cities* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1925) [*Akdeniz Dünyası I-II*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yay., 1990-J]; *Economic and Social History of Medieval Europe* (Londra: Routledge ve Kegan Paul, 1936); Max Weber, G.Roth ve C.b. Wirth'in yayına hazırladığı *Economy and Society* içinde (New York:

Bu kavramlaştırmanın ödağında, para ekonomisinin ortaya çıkması-
nın ve Avrupa feodalizmini niteleyen bireyselleşmiş köylü ekonomisinin
yavaş yavaş geniş bir para ağına ve pazar ilişkilerine dahil edilmesinin,
feodal toplum yapısını "çözme"ye" yettiği ve kapitalizmin tam anlamıyla
serpilmesinin yolunu açtığı inancı yarmaktadır. Örneğin Paul Sweezy,
"kullanım için üretim sistemi" olarak niteliği feodal toplumda için olarak
var olan ataletten dolayı, birakin kapitalizme geçiş için bir uyarının
varlığını, uzun vadeli bir büyümeyi ve genişlemeyi uyurabilecek içsel bir
dinamiğin bile bulunmadığını ileri sürmüştü. Anlaşılacağı gibi, feoda-
lizmi çözülmeye götüren dinamik unsuru, sisteme dışsal nedenlerde ara-
mak gerekmektedir. "Kullanım için üretim yapan eski feodal sistemin
yanıbaşında değişim için bir üretim sistemi ortaya çıkartan yaratıcı güç",
Sweezy'ye göre "uzun mesafe ticareti olabildi"² Bu anlayışa göre, kentle-
rin, "değişim ekonomisinin merkezi ve çekirdeği"³ olarak ortaya çıkmala-
rı, yaşamsal öneme sahiptir. Kentler, başka türden bir feodal dünyadaki
"kapitalizmin adaları" gibi görülmekteydi; kentlerin ticari yaşamının
büyümesi ile birlikte feodal lordlar kentlere lüks malların temini açısın-
dan giderek daha fazla bağımlı hale geldiler. Bu arada serfler de kölelik
[servitüde] bağlarından kaçarak, (topraktan uzaklaşarak) kentlere doğru
aktarılır.

Bu bakış açısı yığınla ciddi sorun taşımaktadır. Herşeyden önce kentle-
rin feodal toplum yapısının bir biçimde dışında yer aldığı görüşü son de-
rece kuşkuludur. Bir yorumcunun da belirttiği gibi, "kollektif bir senyör"
işlevi gören kentler, feodal ekonominin yapısıyla adamakıllı bütün-
leşmişlerdi; kentsel ekonomi, "senyör ekonomisinin yükseliş ve çöküşü
kadar feodalizmin içsel" bir parçasıydı. Aslına bakılırsa onu tanımlayan
bu birlikte-varoluştur.⁴ Başlangıçta serf ya da köylü sınıfları arasında yaşadık-
ları topraklardan gelerek kentlerde toplanmış küçük zanaatkarlar ve el
işçileri, toprakta olduğundan farklı yollarla da olsa hâlâ feodal sömürüye
tâbiydiler. Beledi-yerel merkezleri denetimleri altında tutan feodal lordlar,
ev ve dükkân kirası, değirmen ve fırın tekelini, resim ve vergiler gibi çeşitli

Bedminster Books, 1968); Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Yayınları,
1957).

2. Paul Sweezy, "Bir Eleştiri", Rodney Hilton'ın yayına hazırladığı *The Transition From Feo-
dalism to Capitalism* içinde (Londra: Verso, 1978), s. 42. (Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci,
May Yayınları, 1974, çev. Çetin Yetkin).

3. Age., 32

4. John Merrington, "Kapitalizme Geçiş Sürecinde Kent ve Köy", *Transition* içinde, s. 178.

el koyma usulleriyle el işçilerinden artık aktarmaktaydılar.⁵

Üstelik, kentre yapılan üretimin büyük bölümü, feodal hakim sınıfla-
rın lüks mallara duydukları arzuyu karşulamaya ayrılmış gibi görünmekte-
dir. Ama bunun nedeni biratıhi feodal üretimle uyumaması değildi. Bu
nür bir üretim (ve tüketim) hemen hiç üretken değildi; bağımlı sınıfların
el konmuş ekonomik artıklarının çok az bir kısmı tarıma ya da sanayiye
geri dönebiliyordu. Kısacası kenti zanaat ekonomisinin yapısında, kendi
başına kapitalizmin genişlemeci dinamiğinin yolunu açabilecek, yeniliğe
yönelik için bir uyarandan eser yoktu. Sadece Batı Avrupa feodalizmi
için değil, hatra daha fazlasıyla feodalizmin doğulu biçimi için de bu yar-
gıda bulunulduğu görülmüyor.⁶ Dolayısıyla "feodal Avrupa'da kenti toplum
yapılarının, kırsal toplum yapısını yinedeği"⁷ görüşünün sağlam bir temeli
varmış gibi görünüyor.

Feodal lordlar ile köylü kitleleri arasındaki ilişkilerin parasallaşmasının
bir ölçüde feodalizmin çözümlenmesine ve kapitalizmin doğuşuna işaret ettiği
savi da aynı ölçüde sorunlu görünmektedir. Birincisi, eğer ondördüncü
yüzyıl İngilteresini göz önüne alırsak, kapitalizmi andıran bir şeylerin
ortaya çıktığına tanık olmamız için, emek [iş] hizmetlerine dayalı serflik-
ten para-ranta geçildikten sonra bile hayli zamanın geçmesini beklemek
gerekmektedir. Üstelik para-rant, başlangıçta kent pazarlarından ve tica-
ret yollarından en uzak bölgelerde ortaya çıkmak gibi bir eğilim göster-
mekteydi.⁸

Avrupa genelinde alındığında rant biçimlerinin bile çok değişken bir
örüntü çizdiği gözlenmektedir. Aslında görüldüğü kadarıyla emek
hizmetlerindeki rantların yerini kesin düz çizgisel bir örüntü içinde yavaş
yavaş para-ranta bırakması diye bir şey söz konusu değildir. İngiltere'de,
kuzey Fransa'da, Ren Vadisi'nde ve orta İtalya'nın demesnelerinde
onuncu yüzyıl gibi erken bir tarihte bile emek-rant baskın bir eğilim

5. Rodney Hilton, "Çiğir", *Transition* içinde, s. 21; Hilton, "Feodalizmin Bunalımı", *Past and
Present* 78 içinde (1980), s. 8.

6. Witold Kula, *An Economic Theory of the Feudal System* (Londra: Verso, 1976), s. 78.
(Feodalizmin Ekonomik Teorisi, Birey ve Toplum Yayınları, İktisat Tarihi Dizisi, 1985, çev. Oğuz
Esen.)

7. Rodney Hilton, "Avrupa'da Feodalizm: Tarihsel Materyalizmin Sorunları", *New Left
Review* (Eylül-Ekim 1984), s. 91.

8. Bakınız: Kahachiro Takahashi, "Tartışmaya Bir Katkı", *Transition* içinde, s.84; Maurice
Dobb, "Bir Cevap", *Transition* içinde, s. 67.

Orta çağda İngiltere'nin uzak kuzey ve batı yörelerinde emek hizmetlerinin bir biçimde
var olup olmadığı konusu tartışılabilir konudur. Bu yörelerde emek hizmetlerine rastlanmadığı
savı için bakınız: Jarius Banaji, "Feodal Üretim Tarzında Köylülük: Bir Ekonomik Modelde Doğru",

oluştursa da, para-rant emek hizmet rantlarıyla birlikte varılmıştır. Doğu Avrupa'da emek hizmetleri ve para-rant, onsekizinci yüzyılın ortalarına dek birlikte varoldular.¹⁰ Her durumda artığa feodal el koyma biçimleri yalnızca bunlar değildi. Hilton'un da belirttiği gibi: "Onikinci yüzyılla birlikte köylünün arığı, ister emek şeklinde, ister aynı, ister nakdi olsun, köylünün mülkünün büyüklüğü üzerinden hesaplanan bir rant biçiminden ziyade, senyöral vergi (*tallage*) ve yargılamadan doğan kazançlar biçiminde topraklı aristokraziye aktarılmaktaydı."¹¹ Mahkeme cezaları, muhtelif tekellerden sağlanan kazançlar ile köylüleri tahıllarını lordun deşürmeninde öğütmeye mecbur eden düzenlemeler dahil artığa el koymanın bu yeni biçimleri, hakim sınıfın feodal toplumun ekonomik yaşamının hemen her veçhesi üzerindeki nüfuzunun yanı sıra gelirlerini de önemli ölçüde arttırmıştı.

Para-rantın doğuşunun, feodal ekonomik ilişkilerle uyumadığı görüşünü destekleyecek hemen hiçbir kanıtın bulunmaması, üzerinde durulması gereken genel noktayı oluşturmaktadır. Takahashi'nin de dediği gibi, "para-rant, yalın' haliyle sadece aynı veya emek hizmetleri şeklinde alınan rantın bir türüdür ve esasında rantta olduğu gibi, özü gereği kân aynı 'embriyonik' biçimde sogurur".¹²

(i) Wallerstein'in dünya-kapitalist sistemi

İlk kez 1950'lerde Paul Sweezy ile Maurice Dobb arasındaki bir tartışma bağlamında boy gösteren bu eleştirilere karşın pazar-ilişkileri yaklaşımı, son yıllarda Immanuel Wallerstein'in "dünya-sistemi" kuramında yeni bir canlılık kazanarak belki de en sistemli gelişimine ulaştı.¹³ Wallerstein, Fransa'da ya da İngiltere'de feodalizmin, "dışsal" ya da "içsel" etkilerin bir sonucu olarak mı çözüldüğü sorusunun aslında hatalı bir so-

Journal of Peasant Studies cilt 3, sayı 3 (Nisan 1976), s. 312. (Banaji hakkında Türkçe kaynak için bkz: *Üretim Tarzlarının Eldenlenmesi Üzerine*, Birey ve Toplum Yayınları, 1984, çev. ve der. H. Çığatay Keskinkok ve Melih Ersoy, s.45)

9. Hilton, *Transition* içinde, s. 16.

10. Kula, *Economic Theory*, s. 72.

11. Hilton, *Transition* içinde, s. 17.

12. Takahashi, *Transition* içinde, s. 84

13. Andre Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (New York: Monthly Review Yayınları, 1969); *World Accumulation 1492-1789* (New York: Monthly Review Yayınları, 1978); Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce: Civilization and Capitalism 15th to 18th Century*, çeviren Sian Reynolds (New York: Harper ve Row, 1982). Braudel'in kapitalizm ve geçiş sorununu kavramlaştırmasına ilişkin yaratılı bir özet için bakınız: Kendi

ru olduğunu belirtir. Ona göre uygun çözümlene birimi ulusal topluluklar değil, toplumsal sistemler olmalıdır. Wallerstein'a göre bir toplumsal sistemin:

en tanımlayıcı özelliği olarak, onun değişik alanları ya da sektörleri arasındaki işbölümünü sayıyoruz. Bu işbölümü içinde her bir alan gereksinimlerini sür-tümne yaratmaksızın sürekli olarak sağlayabilmek için diğer alanlarla iktisadi bir değiş tokuşa girmek durumundadır... Bu tarz yegâne-toplumsal sistem, çok basitçe tek bir işbölümü ve çok sayıda kültürel sistemden oluşan bir birim olarak tanımlayabileceğimiz dünya-sistemidir.¹⁴

Wallerstein, "dünya sistemleri"nin, dünya imparatorlukları ve dünya ekonomileri adını verdiği iki ayrı tipini ayırdetmektedir. Dünya imparatorlukları özü gereği, esas olarak yeniden-dağıtımcıdır ve Çin, Mısır ve Eski Roma gibi modern-öncesi uygarlıklarda olduğu gibi tek bir siyasi egemenlik tarafından yönetilirler. Öte yandan dünya ekonomilerine özelliğini veren, içinde çok sayıda hükümlen devlet barındıran, ticaretin ve değişimin hakimiyetidir.

"Modern dünya ekonomisi" onaltıncı yüzyıl Avrupasında ortaya çıkmıştır. Wallerstein'a göre ilk kez burada:

ram gelişmiş ve ekonomik üstünlüğünü ilan etmiş bir pazar görmekteyiz. Bu sisteme kapitalizm adı verilmektedir. Kapitalizm ve bir dünya-ekonomisi (yani tek bir işbölümü, ama siyasal ve kültürel çeşitlilik), aynı madalyonun iki yüzü gibidir.¹⁵

Bu görüşe göre modern çağın başlarında pazar ilişkilerinin gösterdiği yayılma, Avrupa çapında giderek karmaşıklaşan bir işbölümünün doğmasına neden oldu; çeşitli bölgeler, daha sonra uluslararası pazara satacakları belli tarımsal malların üretiminde uzmanlaşmaya başladılar. Uzmanlaşma da farklılaşmaya, belli bölgelerin belli malların üretiminde tekel oluşturmalarına, böylelikle de dünya-ekonomisi ölçeğinde zenginliğin genel da-

kitabı *Afterthoughts on Capitalism and Material Life* (New York: Harper ve Row, 1977), özellikle bölüm 2.

14. Immanuel Wallerstein, "Kapitalist Dünya Sisteminin Yükselişi ve Geleceği: Karşılaştırmalı bir Analiz için Temel Kavramlar", *Comparative Studies in Society and History* 4 (Eylül, 1974), s. 390. (Bu yazının Türkçe çevirisi için bkz: *Dünya Ekonomisi, Burjuva ve Sosyal Yapılar* içinde, Belge Yayınları, 1983, s.71).

15. Age., s. 391.

ğlundan daha büyük bir pay almalarına yol açtı.

Yine Wallerstein'a göre uluslararası işbölümündeki ve ticaretteki gelişme, dünya ekonomisi içinde yer alan her bölgeye belli bir alan biçti: Merkez, çevre ya da yan-çevre. Yine buna benzer biçimde her alana da, belli bir bölgenin uzmanlaşmaya başladığı özgül ekonomik etkinlik biçimine karşılık gelen belli bir emek denetim biçimi verdi. Dolayısıyla şöyle bir örüntünün ortaya çıktığını görüyoruz: Doğu Avrupa ve İspanyol. Amerika'sından oluşan çevrede, burada hakim olan üretim etkinliğinin biçimine karşılık gelen, sırasıyla serflik ve kölelik şeklinde "başka altında nakit-ürün emek" ortaya çıktı. Bu üretim etkinliğinin biçimini doğu Avrupa'da dünya pazarında satılmak üzere tahıl üretimi ile İspanyol. Amerika'sında pamuk, şeker gibi "emek-yoğun" ürünler oluşturmaktaydı.¹⁶ Yan-çevrede ortakçılık baştan bir emek denetimi biçimi olarak ortaya çıktı; merkezde ise, "vasıflı emek"e duyulan büyük gereksinimden ötürü ücretli emek baskın duruma geldi.¹⁷

Dolayısıyla Wallerstein için sınıf yapısı, esas olarak belli bir bölgenin uzmanlaştığı ekonomik etkinlik biçimi ile bu üretim biçimine "karşılık gelen" emek denetim biçimi tarafından belirlenmektedir. Çevredeki sınıf yapısı basit ve büyük ölçüde zora dayalıdır: (Doğu Avrupa'daki şekliyle) lord ile serf ya da (İspanyol. Amerika'sında olduğu gibi) efendi ile köle. Merkez bölgelerde ise sınıf yapısı daha karmaşık ve doğrudan zora daha az yer ayıran bir görünüme arzeder: Lord, emekçi, köylü, zanaatkar, tüccar ve yeoman. Yan-çevre ise bu önceki iki sınıf yapısının bir birleşimidir. Siyasal biçimler ya da devletler bu üç alandaki egemen sınıfların gereksinimleri doğrultusunda ortaya çıkarlar. Wallerstein'a göre:

Bir dünya-ekonomisinde varolan üç yapısal konum —yani merkez, çevre ve yan-çevre— 1640 dolaylarında istikrarlı bir durum almaya başlamıştır... Kilit öneme sahip olan olgu şudur: Başlangıç noktaları biraz farklı olmakla birlikte, çeşitli yerel grupların çıkarları kuzeybatı Avrupa'da birbirine yaklaşıyor güçlü bir devlet aygıtının gelişmesine, çevre bölgelerde ise birbirinden tamamen koparak son derece zayıf bir devlet aygıtının oluşmasına yol açmıştır.¹⁸

* İhracat yolu ile pazarlanabilecek tarımsal malların üretimini. *Dünya Ekonomisi...*, s. 74. Ayrıca Wallerstein'ın bu emek-biçimini "ikinci serflik"le özdeşleştirdiği hâlkında, a.g.y., s. 86-çn.

16. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in Sixteenth Century*, cilt. 1. (New York: Academic Press, 1974), s. 87.

17. Age., s. 101.

18. Wallerstein, "Yükseliş ve Gelecek", s. 401.

Görelî olarak güçlü ya da zayıf olmalarına karşın, her devletin dört ana işlevi vardır: Birincisi, belli bir coğrafi alan ile burada yaşayan insanlar üzerinde teritoryal bir denetim kurmak; ikincisi, emek denetim biçimini yasallaştırmak; üçüncüsü, sermayenin egemen sınıfın elinde birikmesini kolaylaştıracak vergi aygıtının oluşturulması; ve son olarak, rakip devletlerininkine karşı olduğu kadar "birleşmiş sermayenin kendi sınır boylarında yoğunlaşması"nın teşvik edecek kudrette silahlı bir güç oluşturmak.¹⁹

Dünya ekonomisinin merkezinde güçlü devletlerin ortaya çıkması, üretimin giderek daha karmaşık hale gelmesinin ve merkezdeki hakim sınıfının, başka bölgelerde üretilmiş olan kısma el koyarak dünya ekonomik artığından daha büyük bir pay alma arzularının bir sonucuydu. Bu yüzden "devlet aygıtının gücünde bir farklılık gördüğümüz her yerde, güçlü devletlerin zayıfları, merkez devletlerin çevre alanları mecbur ettiği eşitsiz değişim'in işleyişine tanık olmaktadır".²⁰

Wallerstein için onaltıncı yüzyılın merkez ekonomilerinde Avrupa mutlakçılığının boy atması, yanılmaya yer bırakmayacak ölçüde kapitalist bir görüngüydü. Ulusal ticari kapitalist grupların çıkarlarını uluslararası ekonomi içinde var edebilmelerinin başlıca yolu buydu. "Mutlak monarşi" biçiminde güçlü bir devletin varlığı, doğmakta olan kapitalist sınıf için başka yerlerde güçlü devlet bariyerlerinin yaratılmasına karşı önleyici nitelikte bir koruma, bir toplumsal meşruiyet modeli, yerel ve uluslararası eşkıyalığa karşı bir bekçiydi ve aynı zamanda esas müşteriydi.²¹ Onaltıncı yüzyıl, kapitalist dünya ekonomisini oluşturan unsurların rümünün nihai olarak modern bir dünya-sistemi oluşturmak üzere tek bir süreç halinde birleştiği bir zaman çerçevesi oluşturmak bakımından, kapitalizmin tarihinde tayin edici bir dönem olmuştur:

Bir yandan, bu ekonominin (merkez, yan-çevre ve çevre adını verdiğimiz) çeşitli alanlarına özel ekonomik rollerin biçildiği, farklı sınıf yapılarının geliştiği ve bunun sonucu olarak farklı emek denetimi tarzlarının kullanıldığı ve sistemin işleyişinden eşitsiz kazanç sağlandığı dünya ölçeğinde bir işbölümü üzerine kapitalist bir dünya-ekonomisi kuruldu. Öte yandan dünya-ekonomisi içinde farklı rollerin farklı biçimde yapılaşmış olmasından ötürü, siyasal eylem esas olarak, en ortada merkez ülkelerin yer aldığı, devletlerin oluşturduğu bir çatı

19. Immanuel Wallerstein, *Historical Capitalism* (Londra: Verso, 1983), ss. 48-56. [*Tarihsel Kapitalizm*, Çev. Necmiye Alpay, 2. Baskı 1996]

20. Wallerstein, "Yükseliş ve Gelecek", s. 401.

21. Wallerstein, *Modern World System* cilt. 1, s. 355.

altında gerçekleşti... Bu gelişmeler raslantısal değildi; belli olası değişikliklere yer açacak şekilde yapısal olarak belirlenmişti.²²

Hakkıyla değerlendirildiğinde Wallerstein'in "dünya sistemi" şeması tutarsızlıklardan sıyrılmış değildir. Örneğin Wallerstein'in "merkez"i "güçlü devlet yapıları"yla eşitlemesi, tarihsel gerçeklere asla karşılık gelmez. Örneğin 1550'yi çıkış noktası olarak alırsak, Wallerstein'in sözünü ettiği merkez ekonomilerden çoğunun (Hollanda, İngiltere, İspanya'nın bir bölümü ve Güney Almanya) aslında zayıf bir devlet yapısına (Hollanda ve Almanya) sahip olduklarını görürüz. Öte yandan 1700'lerde siyasal ve ekonomik durum köklü bir değişikliğe uğramış ve İngiltere, Fransa ve Hollanda "merkez" ekonomileri temsil etmeye başlamışlardır. Ancak ne Britanya'da ne de Hollanda'da mutlakçı devletin Fransa'dakine benzer düzeyde bir gelişme gösterdiğine tanık olunmuştur. Aynı dönemde Avusturya-Macaristan ve İsveç gibi merkezin dışında yer alan ülkelerde güçlü devlet yapıları ortaya çıktı. O nedenle Wallerstein'in modelinin aksine, "merkezin dışında hem daha fazla hem de daha güçlü mutlakçı devletler bulunmaktaydı"²³

Bu yüzden, Courevitch'in de gözlemlediği gibi, Wallerstein'in merkez ile çevre arasındaki uluslararası işbölümünü sırasıyla güçlü ve zayıf devlet yapılarının doğuşuna bağlayan ana savı, kanıtlar karşısında tutunamamaktadır.

Çevre ülkeler hakkındaki savı, Polonya ile Prusya arasındaki karşıtlığı açıklayamamaktadır; merkez hakkındaki savı da bir tarafta Hollanda, öte tarafta Britanya ile Fransa arasında var olan farklılık olduğu kadar, Britanya ile Fransa arasındaki farklılıkların da açıklayamamaktadır.²⁴

Pazar ögesine tanıdığı belirleyicilik, açılmamasının belli yefflerinde Wallerstein'i, merkez ekonomileri güçlü devletlerle, çevre ekonomilerini de zayıf devletlerle özdeşleyen genel savıyla açık ilişkiler içine sürüklemektedir. "Baskı altında nakit-ürün emek" ile devlet biçimi arasındaki ilişkiler hakkında şu savı ileri sürmektedir:

22. Age., s. 162.

23. Theda Skocpol, "Wallerstein'in Dünya Kapitalist Sistemi: Kuramsal ve Tarihsel Bir Eleştirisi", American Journal of Sociology cilt 82, sayı 5 (Mart 1977), s. 1084.

24. Peter Courevitch, "Uluslararası Sistemin ve Rejimin Oluşumu", Comparative Politics, cilt 10 (Nisan 1978), s. 426.

toprak sahibi [senyör], kapitalist bir dünya ekonomisi için üretimde bulunmaktaydı. Sömürücü baskının ekonomik sınırları, pazarın arz-talep eğrisi tarafından belirlenmekteydi. Toprak sahibi iktidarını merkezi otoritenin zayıflığından ziyade güçlü olması sayesinde sürdürmekteydi.²⁵

Öyle anlaşılıyor ki doğrudan zorlama, doğulu lordların uluslararası tahıl pazarından en iyi şekilde yararlanmak amacıyla emek gücünü denetim altına alma gereksinimlerinden kaynaklanan bir zorunluluktur.

Sonraki sayfalarda Wallerstein, çevre bölgelerin zayıf devletlerle nitelendiği yolundaki genel iddiasına geri dönmektedir:

Onaltıncı yüzyıl, Batı Avrupa'da devlet iktidarının yükseliş dönemi iken, doğu Avrupa'da tersine, ekonomik konununun hem sonucu hem de nedeni olarak devlet iktidarının gerilediği bir çağ olmuştur.

Bugün pek çok insan Prusya devletini şu iki görüşü ile birlikte anmaktadır: Güçlü devlet ve güçlü bir Junker sınıfı. Onaltıncı yüzyılın, ilerde Prusya'yı oluşturacak olan bölgelerde güçlü bir Junker sınıfının doğuşuna tanık olduğu kesindir. Ama bu aynı zamanda devletin güçlendiği değil, zayıfladığı bir yüzyıl olmuştur.²⁶

Eğer ilk durumda Wallerstein "zayıf olmaktan ziyade güçlü bir merkezî siyasi otorite" derken mutlakçı bir devlet yapısını kast ediyorsa, açıkça yanılmaktadır. Doğu Avrupa'daki "ikinci serflik" dönemi, doğuda mutlakçı devletlerin ortaya çıkışıyla yaklaşık iki yüzyıl kadar öncelemiştir. Serfleştirme süreci "gerçekte 1400'lere dek yürürlükte" idi.²⁷ Oysa Prusya ve Rusya'da "güçlü" mutlakçı devletler onyedinci yüzyılın son yarısına kadar ortaya çıkmış değildir. Öte yandan benzeri bir emek denetimi biçimine sahip olan Polonya da ise güçlü bir mutlakçı devleti andıran hiçbir gelişme gözlenmemiştir.

Bununla birlikte bu dönemde Doğu Avrupa'da siyasal örgütlenmenin -Wallerstein'in genel temellendirme çizgisinin akla getirebileceği gibi daha zayıf değil- daha güçlü olduğu iddiası bir anlamda gerçeğe daha yakın düşmektedir. Ama Wallerstein'in bunun sağlanmasını bir "merkezî otorite" olduğu savı, onun neden bir örnek oluşturduğunu ve gerçekte hangi biçimi aldığını açıklama gücüne sekte vurmamaktadır. Örneğin

25. Wallerstein, The Modern World System, cilt 2 (New York: Academic Press, 1976), s. 90.

26. Age., s. 310.

27. Skocpol, "Wallerstein'in Dünya Sistemi", s. 1082.

Polonya'nın durumunda güçlü bir merkezi otoritenin ya da mutlakçı devlet yapısının ortaya çıkmadığı doğru olmakla birlikte, aynı dönemde toprak lordlarının iktidarlarının ve siyasal örgütlenmenin yerel düzeyde güçlendiği de bir gerçektir. Siyasal iktidarların, ulusal ekonomi düzeyinde olmaktan çok yerel ekonomi ve demesne düzeyinde çok daha etkin bir biçimde yoğunlaşabilmelerinin kesin nedeni, siyasal otoritenin bütün bu bölgede farklı toprak lordları arasında "parçalanmış" olmasıdır. Kuşkusuz, Polonya'da yerel meclislerin ve eyalet meclislerinin güçlerinin artması da buna işaret etmekteydi. Robert Brenner'in belirttiği gibi:

Bu yönetsel kurumları yaranan Doğu Avrupa lordları oldukça basit gereksinimlerine özellikle uygun düşen bir devlet biçimi oluşturdular. Kendilerini en dolaysız ve doğrudan temsil edebilecek ve toprakları ile köylüler üzerinde sahip oldukları hakların korunacağından emin olmalarını sağlayan bir biçimdi bu. Bu arada devletin idari aygıtının sebep olacağı maliyetler de böylelikle en aza indirilebilmekteydi.²⁸

Dolayısıyla güçlendirilmiş, sağlamlaşmış olan merkezi otorite değil, yerel lordların yargılama ehliyetleriydi (jurisdiction); siyasal iktidar merkezleştirilmişti. Sonuç olarak Wallerstein'in, onaltıncı yüzyılın Doğu Avrupa'da "devletin güçlenmediği, zayıfladığı" bir dönem olduğu yolundaki genel savına temel oluşturan ikinci iddiası yanlıtıdır. Gerçekte bu, doğulu toprak lordlarının sınıf örgütlenmelerinin ve siyasal iktidarlarının, ulusal değil, yerel düzeyde de olsa dramatik ölçülerde güçlendiği bir dönem olmuştur. Ancak bunun nedeni, Wallerstein'in ticaret-merkezi merkez-çevre modelinin bizi inandırmak istediğinden tamamen farklı bir dinamikten kaynaklanmaktaydı. İlkin bu, doğulu toprak lordlarının serfleştirilmiş köylüler üzerinde sahip oldukları doğrudan sömürü erklerini güçlendirme gereksiniminden ileri gelmekteydi. Bir ara görüşümüz gibi bu, tamamen pazarın belirlediği bir sonuç olarak açıklanması hiç bir suretle mümkün olmayan uluslararası tahıl ticaretinin etkisiyle ilgili bir görüngüdür.²⁹

Wallerstein'in ikinci serfliği uluslararası tahıl ticaretinin doğuşuyla bağlantılandırmasındaki ilk güçlük, zamanlamayla ilgilidir. Yukarıda da

28. Robert Brenner, "Sanayi Öncesi Avrupa'da Tarımsal Sınıf Yapısı ve Ekonomik Gelişme: Avrupa Kapitalizminin Tarımsal Kökleri", *The Brenner Debate*, s. 282-3.

29. Robert Brenner, "Kapitalist Gelişiminin Kökenleri: Yeni-Smithçi Marksizmin Eleştirisi", *New Left Review* 104, (Temmuz-Ağustos 1977), s. 65.

belirtildiği gibi serfleştirme süreci zaten 1400 dolaylarında yürürlükteydi. Bir yoruncunun belirttiği gibi, "Doğudan batıya tahıl ihracı 1500 dolaylarında anlamlı bir artış göstermeye başlamış ve ... zorunlu emek sisteminin temelleri sağlamlaşmıştıktan sonra ancak 1550 ile 1600 arasında ani ve hatırı sayılır bir büyüklüğe ulaşmıştı."³⁰ Şu halde çevrede güçlü devletlerin ortaya çıkış zamanlamasında olduğu gibi, "zorunlu baskı alınma nakit-ürün emek sistemi"nin ortaya çıkışı ile tahıl ticaretinin doğuşu arasındaki bağlantı ve zamanlama da aynı ölçüde kuşkuludur.

Tahıl pazarı -ve böyle bir ticari süreç katılmaktan dolayı doğulu toprak lordlarının sağladığı gelir artışları- ile toprak lordlarının iktidarının köylü nüfus karşısında güçlenmesi arasında bir bağlantı bulunduğu kuşku götürmez. Polonya'da onaltıncı yüzyıl sonlarında "üretimin pazardan geçen gerçek miktardan, yüksek soylular söz konusu olduğunda üç kat, aşağı soylular için iki kat artmış; köylülerin durumunda ise dörtte bir oranında azalmıştı."³¹ Öyle de olsa artan pazar olanaklarının genel etkileri, Doğu Avrupa'nın farklı bölgelerinde dramatik ölçülerde farklı olmuştur. Brenner'in gösterdiği gibi:

[Doğulu lordların] köylüleri başarıyla serfleştirmeleri sayesinde tahıl üretimi üzerinde sağladıkları denetim, hiçbir suretle sadece tahıl pazarlarının ortaya çıkması gibi yalnız bir gerçek tarafından sağlanmış değildi. Kuzeybatı Almanya'nın tahıl üretilen zengin bölgelerinde köylüler, tam da kuzeydoğu Almanya'da serfleştirmenin ortaya çıktığı dönemde tahıl üretiminin iplerini başarıyla ellerine geçirmişlerdi ve bunu, toprak lordlarına karşı uzun sürmüş bir direniş döneminin çok sonrasında gerçekleştirmişlerdi. Aslında bu bölgede köylülerin (iç ticaret yollarının yanı sıra Baltık ihracatının da bir parçasını oluşturan) tahıl malların ticaretini denetleyebilmelerinin, toprak lordlarına karşı iktidarlarını ve mülkiyetlerini pekiştirmelerine yardımcı bir etken olduğu görülmektedir.³²

Gerçekte uluslararası pazarın Doğu Avrupa ekonomileri üzerindeki etkisi son derece sınırlı olmuştur. Kula'nın Polonya örneği üzerinde belirttiği gibi, "dış pazarın Polonya'daki ticari üretim açısından hatırı sayılır bir önemi bulunmaktaydı; ama genel üretim açısından ele alındığında son derece sınırlı bir önemdi bu."³³ İhraç mallarına yönlendirilmiş olma-

30. Skocpol, "Wallerstein'in Dünya Sistemi", s. 1082.

31. Kula, *Economic Theory*, s. 125.

32. Robert Brenner, "Tarımsal Sınıf Yapısı", s. 37.

33. Kula, *Economic Theory*, s. 125.

sına rağmen, Polonya ekonomisi onaltıncı yüzyılda ve onyedinci yüzyılın büyük bölümünde genel üretimin ancak ortalama yüzde 7 ilâ 10'u oranında pazar ilişkilerine açılmıştı. Üstelik tahıl pazarına girilmesi uzun vadede ticari alışverişte artışa değil, azalmaya yol açmıştı: "Onsekizinci yüzyıl sonunda Polonya'nın tahıl ihracatı, aynı yüzyılın başlarında ulaşılan düzeyin çok altında gerçekleşmiştir."³⁴ Doğu Avrupa'da "az gelişmenin gelişmesi" köklerini, Wallerstein ile pazar ilişkileri yaklaşımının diğer yorumcularının büyük ölçüde ihmal ettikleri bir dizi koşuldandır. Tahıl üretiminin pazarlanabilir arığının uzun vadede azalması, basitçe onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru ticaretin koşullarında meydana gelen bir değişimin sonucu değildir. Bu gelişimin bizzatlı "baskı altında nakit-ürün sistemi emek sistemi"nin etkisini görece yitirmesinden ileri gelmesi anlamlıdır.

Pazara getirdikleri tahılın ya da orada satın aldıkları lüks malların fiyatlarının belirlenmesinde hiç bir etkileri bulunmadığı için, -şayet pazarlanabilir arığı, dolayısıyla lüks mallar tüketimini arttırmak istiyorlarsa- toprak lordlarının başvurabilecekleri tek çare, köylünün artık üretimin-den daha büyük bir pay almaktır. Bu sayede lordların pazar olanaklarının artması, köylülüğün kölelik zincirlerinin daha da sıklaştırılması gibi bir etki yarattı. Hasadın iyi, üretimin yüksek olduğu güzel yıllar sadece köylüden daha büyük bir arığın çekilip alınmasına yaradı. Öte yandan lordların bu artan el koymalardan sağladıkları yüksek gelirler de üretime pek nadir olarak dönmede; daha ziyade lüks mallar tüketimine harcanmaktaydı.³⁵ Bu anlamda gelirin artmasına toprak lordlarının verdiği karşılığın örüntüsü, Avrupa feodalizminin tümünü nitelleyen örüntüden pek az farklıydı.

Doğu Avrupa'da lord/köylü arasındaki ilişkilerin izlediği bu örüntünün uzun vadeli etkisi, lordların genişlemiş pazar olanaklarına tarıma daha fazla yatırım yaparak üretimi iyileştirmek yerine, köylüleri sık boğaz ederek yanıt vermelerinin doğrudan bir sonucu olarak genel üretkenlikte bir düşme oldu. Toprakta üretkenliğin azalması nihai olarak yansısı tahıl fiyatlarının artışında buldu. Ancak bu durum, fiyatların artmasının sonucu olarak daha yüksek kârların gerçekleşmesini sağlayabilecek genişçe bir pazara işaret etmiyordu; tam tersine, devrevî bir üretkenlik bunalımı, serfe dayalı üretimin giderek tükenmesinde ve hasadın düşmesinde yansısını bulmuştu. Bu düşüşün Polonya ekonomisi üzerindeki etkisi yıkıcı oldu:

Ticaretin koşullarında ortaya çıkan ve Polonya'nın lehine gibi görünen değiş-

meler, tek bir toplumsal tabakaya büyük ekonomik üstünlükler getirmiş olsa da, aslında Polonya'nın ekonomik gelişmesinin temellerini oymuştu. Dünya ölçeğinde meydana gelen büyük değişikliklerin buluşması sonucunda Polonya soyulduğu ... kendini, "kupon kesen ve ülkede yaşayan ekonomik gerilemeden kazanç sağlayan Rantiyer konumunda bulunmuştu."³⁶

Şu halde, gördüğümüz gibi tahıl biçiminde aktarılabılır artık ürün miktarı, onaltıncı yüzyıl ile onsekizinci yüzyıl arasında en azından yarı yarıya azaldığı için, Wallerstein'in çevredeki baskı altındaki nakit-ürün emeğin -"eşitsiz değişim" mekanizması aracılığıyla- Batı'nın ekonomik ilerlemesinin temelini oluşturduğu savı, bir yanlış anlamaya dayanmaktadır. Her durumda ihraç edilen artık, en başından beri genel üretimin bir kısmını oluşturmaktan öteye geçmemiştir. Önemli olan husus, Doğu Avrupa'nın -çevreden merkeze servet aktarımı yoluyla- en azından Batı'nın ilk kez sanayileşme yoluna girdiği ve o yüzden de şiddetle artık sermayeye ihtiyaç duyduğu onsekizinci yüzyılın son döneminde, hiç de Batı Avrupa'nın ekonomik gelişmesini besleyecek bir konumda olmamasıdır.

Özet olarak Wallerstein'in ikinci serfiğin kapitalist niteliği üzerindeki ısrarını sürdürmek olanaksız görünmektedir: Doğulu lordlar genişleyen pazar olanaklarına "kapitalist" bir tarzda karşılık vermediler (ya da veremediler); onun yerine kısa vadede gelirlerini arttıran ama uzun vadede üretkenliği sarsan ve ekonomiyi tüketen köylüyü sömürme biçimine bel bağladılar. Giderek artmakta olan verimsizliklerinin sonucu olarak üretim yöntemlerini değiştirmeyi başaramadıklarında iş yaşamından çekilmek zorunda kalmadılar. Öte yandan (fiyatların yükselmesi gibi) pazar "dürtüleri", iyileştirilmiş üretim yöntemlerine daha büyük yatırımlarda bulunmalarına da yol açmadı; fiyatlar yükseldiğinde tahılın pazarlanabilir miktarı düştü. Yükselen fiyatlar bir üretim bunalımında yansısını buldu, ama bu kapitalizmde olduğu gibi refahın ve kârlılığın yükselmekte olduğunun işareti değildi.³⁷

Brenner'in de dediği gibi, Doğu Avrupa ekonomilerinin gerileme nedeni, kesinlikle feodal toplumsal ilişkilerin yeniden hayat bulmalarından -ve kapitalizme geçilememesinden- kaynaklanıyordu.³⁸ Doğu ekonomi-

36. Age, s. 133.

37. Age, s. 107.

38. Brenner, "Kapitalist Gelişimin Kökenleri", s. 7239. Jairus Banaji, "Gunder Frank Geri mi Çekiliyor?", *Journal of Peasant Studies* cilt 7, sayı 4 (Haziran 1980), s. 514-18.

34. Age, s. 116.

35. Kula, *Economic Theory*, s. 95.

lerinin tarihsel açıdan az gelişmişliklerini anlamanın anahtarı pazar gücünün etkisinde değil, daha ziyade *üretim ilişkilerinin* dönüşümünde (ya da Doğu Avrupa'nın böyle bir şeyden yoksun olmasında) aranmalıdır.

Wallerstein'in devletler-sistemlerinin oluşum ve yapılanmasını olduğu gibi, Doğu Avrupa'daki az gelişmişliğin ve Batı Avrupa'daki gelişmişliğin nedenlerini de, ticaret ve değişimin etkilerinden çıkarsama girişiminin karşılaştığı güçlükler, bir bütün olarak pazar ilişkileri yaklaşımının genel kuramsal noksanlıklarını aydınlatmaya yaramaktadır. Pazar ilişkileri bakış açısının aslında yapıtı, "dünya pazar" kavramını, Banaji'nin dediği gibi Marx'ın *Grundrisse*'de eleştirdiği "genelde üretim" soyutlamasına yakın bir "biçimsel soyutlama"ya dönüştürmektedir.⁴³ Yani pazar işlemleri ile bunların farklı tarihsel koşullar ve toplumsal örgütlenme biçimleri altında aldıkları çeşitli biçimler içindeki farklılıklar arasında ayırım yapmayı başaramamaktadır. Kula'nın ikinci serflik döneminde Polonya hakkında dile getirdiği gibi, "pazar görüngüsü tamamen farklı yasalarca idare olunur... ve her şeyden önce bu görüngülerin pazar dışı sektör-üzindeki, dolayısıyla bir bütün olarak ekonomik yaşam üzerindeki etkileri tamamen farklıdır"⁴⁴ Gerek Sweezy'nin, pazarın farklı toplumsal koşullar altında ve farklı toplumsal sınıflar üzerindeki etkileri arasında bir ayırım yapamayışı, gerekse Wallerstein ile Frank'ın onaltıncı yüzyılda ticaretin büyümesinin kendi başına batının kapitalist gelişmesine neden bir güvence oluşturmadığını ya da doğulu ekonomileri neden kapitalist yöne çekemediğini anlayamamış olmalarının kökeninde, farklı toplumsal dönemlerde "pazar"ın aldığı tarihsel olarak benzersiz biçimleri birbirinden ayırt edememek gibi ortak bir başarısızlık yatmaktadır.

Ticaret sermayesinin, feodal toplumun kurumsal ilişkilerini -özellikle de lord ile köylü arasındaki bağımlılık ve zora dayalı ilişkileri- değiştirmemesi, basitçe pazarın Doğu Avrupa'daki işleyiş tarzının bir özelliği değildir. Rodney Hilton'ın işaret ettiği gibi onbirinci yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar değişimin ve ticari değiş tokuşun örüntüsü her zaman kendini "gerek siyasal gerekse toplumsal olarak feodal hakim çevrelere uydurmak olmuştur. Çünkü bu egemenler lüks mallar [tüketicisi], özel ve devlet borçları tahsilatları olarak başlıca pazarı oluşturmaktaydılar"⁴⁵

Benzer nedenlerden dolayı Marx, "parasal servetin saf varlığının, hatta

belli bir üstünlük elde etmesinin, sermayeye çözünmesi için hiç bir biçimde yeterli" olmadığını vurgulamıştır.⁴² Marx, kapitalizme geçişte tüccar sermayesinin rolünü tümüyle dışarda bırakmış değildir; belirli tarihsel durumlarda eski üretim tarzının çözülmeye yardımcıları olabilir, ama ancak toplumsal üretim ilişkilerinin başka nedenlerin sonucu olarak çoktan-Dir dönüşüğü koşullarda. Bu yüzden ticaretin yayılmasının, kapitalizme geçiş için zorunlu ama yeterli olmayan bir koşul olduğunu söylemek büyük ihtimalle doğru olacaktır.

"Sermayenin ilk oluşumu", Marx'a göre şöyle gerçekleşir;

zaman zaman sermaye, yaşam için gerekli şeylerin, emek ve hammadde gereçlerinin istiflenmesi şeklinde düşünülür ... Oysa sermayenin ilk ortaya çıkışı ... eski üretim tarzının çözülmeye ile olur.⁴³

Başka bir deyişle, Marx'ın Adam Smith'den bahsederken belirttiği gibi, "önceki sermaye birikimi"ni, basitçe ticaret ve değişim yoluyla devasa miktarda bir parayı istifleme ve sonra da bu sermayeyi, genişleyen bir ölçekte daha fazla sermaye üretmek için kullanma süreci olarak görmek saçmalaktır.⁴⁴ Eğer bu mümkün olsaydı, Marx'ın da vurguladığı gibi eski Roma ya da Bizans'ın neden kapitalizme değil de, "kırın kent üzerinde üstünlüğü"ne⁴⁵ yol açtığı nasıl açıklanır? Aynı şekilde onüçüncü ve onördüncü yüzyıllarda Flaman ve İtalyan ticaret merkezlerinde var olan büyük çaplı ticaret sermayesinin, kredi yoğunlaşmasının ve gelişkin değişim mekanizmalarının, hatırı sayılır miktarda ücretli emekçinin varlığıyla birlikte, neden yeni bir üretim tarzı yaratamayarak eski üretim tarzı içine yerleşip, varlıklarını sürdürdüklerini açıklayamamız gerekirdi. Kısacası onaltıncı yüzyıl başlarında Avrupa'nın ticari genişlemesinde olduğu gibi, sadece pazarın ve ticaretin büyümesi, bir üretim tarzından diğerine geçişi açıklamak için yeterli değildir.

Marx'a göre kapitalist koşullar altında paranın ve pazardaki değişim ilişkilerinin oynadığı *özgül* rolü anlamak için, ilkin paranın ya da metanın sermaye gibi işlev görebilmelerinden önce toplumsal üretim ilişkilerinde ortaya çıkması gereken değişikliklerin önemini kavramamız gerekmektedir.

42. Karl Marx, *Grundrisse* (Harmondsworth: Penguin Books, 1973), s. 506. (*Grundrisse*, Birikim Yayınları, 1979, çev. Sevan Nişanyan.)

43. A.G.Y.

44. Karl Marx, *Capital*, cilt 1, s. 874-5. [*Kapital* cilt 1, Çev. Alaattin Bilgi Sol Yay.]

45. Marx, *Grundrisse*, s. 506

40. Kula, *Economic Theory*, s. 17.

41. Rodney Hilton, "Kapitalizm, Ad Olarak Nedir?", *Transizyon* içinde, s. 152. (Türkeçe kaynakta "Yorum" olarak verilmiş gn.)

olduğu düşüncesi, pek çok açıdan Marksızın beylik düşüncelerinden biridir. Sorun ancak çeşitli Marksistlerin "üretim önceliği"nden ne anlamlıklarına ve üretim alanındaki değişikliklerin ortaya çıkışını nasıl kavradıklarına daha yakından bakıldığında dogmatiktir.

(i) Üretim güçleri ve üretim ilişkileri

Yıllardır Marx'ın tarih kuramının ortodoks yorumu şu görüşü dile getirmiştir: Tarihsel değişimin dinamizmi belirleyen unsur, köklerini üretimin teknolojik güçlerinin bağımsız gelişmesinde bulur. Bu yüzden bir üretim tarzından diğerine geçiş, üretimin teknik/maddi güçleri üretim ilişkileriyle çatışmaya girdiğinde meydana gelir. Bu anlayışa göre üretim ilişkilerinin, üretim araçları üzerindeki mülkiyet ilişkileri ile birlikte emek sürecinin teknolojik açıdan gerekli kıldığı ilişkiler olarak tanımlanması adettendir. Bu durumda Lucio Colletti'nin belirttiği gibi, bu görüşe göre materyalist tarih kavramlaşması, "tarihin teknolojik kavramlaşması"na indirgenir.⁴⁸ Aslında Marx'ın bazı formülasyonları, özellikle de tarihsel yönteminin stenografik bir özeti vermeye giriştiği satırlar, bu tarz bir yoruma elverişli gibi görünmektedir. Örneğin *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'nin malum bir pasajında Marx, "maddi yaşamın üretim tarzı"ndan, "yaşamın toplumsal, siyasal ve tinsel süreçleri"nin belirleyici unsur olarak söz eder:

Gelişmesinin belli bir evresinde toplumdaki üretimin maddi güçleri mevcut üretim ilişkileriyle çatışmaya girer... Üretim ilişkileri, üretim güçlerinin gelişme biçimleri olmaktan çıkarak onlara köstek olmaya başlar. Ardından toplumsal devrim dönemi gelir. Ekonomik temelini değişmesiyle birlikte bütün o muazzam üstyapı da az ya da çok bir süratle dönüşür.⁴⁹

Marx'ın "el değirmeni size feodal lordun toplumunu, buharla işleyen değirmen ise sanayi kapitalizminin toplumunu verir"⁵⁰ sözlerinin yer aldığı *Felsefenin Sefaleti*'nden aynı oranda ünlü bir pasaj da, tarihsel materya-

48. Lucio Colletti, "Bernstein ve İkinci Enternasyonal Marksizmi", *From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society*, çeviren John Merrington ve Judith White (New York: Monthly Review Press, 1972) s.65.

49. Karl Marx, "Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı", Lewis S. Feuer'in yayına hazırladığı *Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Society* içinde (New York: Doubleday, 1959), s.43.

50. Karl Marx, *The Poverty of Philosophy* (Moskova: Progress Publishers, 1975). [*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yay.]

redir: "Üretim ve geçim araçları ne kadar sermaye ise, kendi başlarına alındıklarında para ve meta da o kadar sermayedir. Sermayeye dönüşürümleri gerekir". Marx şöyle devam etmektedir:

bu dönüşümün kendisi ancak, şu noktada bir araya gelen özgül şartlar altında ortaya çıkabilir: Tamamen farklı iki meta sahibinin karşı karşıya gelerek, temasta bulunmaları; bir yanda başkalarının emek-gücünü satın alarak el koyduğu değerlin tutarını fiyatlandırmak isteyen, paranın, üretim araçlarının, geçim araçlarının sahipleri ile öte yanda kendi emek-güçlerinin, dolayısıyla emeklerinin satıcısı durumundaki özgür işçiler, serflerde, kölelerde vs. olduğu gibi, ne üretim araçlarının bir parçasını oluşturdularından, ne de kendileri çalışan mülk sahibi köylülerin durumunda olduğu gibi üretim araçlarına sahip olduklarından, çifte anlamda özgürdürler. Bu yüzden işçiler herhangisi bir üretim aracına sahip olmaktan ve onunla engellenmiş olmaktan özgürdürler. Meta-pazarın bu iki sınıf arasında kutuplaşması ile kapitalist üretimin temel koşulları ortaya çıkar. Sermaye ilişkisi, işçiler ile işçilerin emeklerinin gerçekleştirilmesi için gerekli şartlara sahip olanlar arasında tam bir ayrılmayı öngörsayar ... O nedenle ilkel birikim denen şey, üretimin üretim araçlarından ayrılmasının tarihsel sürecinden başka bir şey değildir. "İlkel" gibi görünmesinin nedeni, sermayenin ve sermayeye karşılık gelen üretim tarzının tarih öncesini oluşturmasındandır.⁴⁶

Marx'ın, Adam Smith'in sermayenin "önceki birikimi"ne ilişkin kavramlaşmasına yönelttiği eleştiri, Braudel, Frank ve Wallerstein'in yazılarında dile getirilen kapitalizmin kökenlerine ilişkin pazar-merkezli açıklamaların çağdaş eleştirisiyle çok sayıda paralellik arz etmektedir. Marx'ın klasik ekonomi politikaları için söyledikleri günümüzün "yeni Smithçi"⁴⁷ kuramcıları için de doğrudur: Yani, kapitalist üretimi niteleyen toplumsal ilişkilerin benzersiz niteliğini incelerken, pazar işlemlerinin ötesine geçmeyi başaramamaktadırlar.

II. Üretim İlişkileri ve Üretim Tarzları

Feodalizmden kapitalizme geçişte olduğu gibi büyük ölçekli tarihsel dönüşümlerin belirlenmesinde üretim alanındaki değişikliklerin, diyalim değişim alanındaki gelişmelerden nedensel olarak daha temel nitelikli

46. Marx, *Capital*, cilt 1, ss. 874-5.

47. Bu kavramın Wallerstein ile Gunder Frank bağlamında açıklaması için bakınız: Brenner, "Kapitalist Gelişimin Kökenleri".

lizmin özünde teknolojik belirlemcinin bir biçimi olduğu görüşünü olumlamak amacıyla sık sık zikredilir. Bu tarihsel materyalizm anlayışının merkezinde, üretim güçlerinin üretim ilişkilerini nedensel olarak belirlediği düşüncesi bulunmaktadır. Üretim ilişkileri, üretici güçlerin yeraltındaki hareketlerini [adeta bir sismograf gibi] kaydeder. Başka bir deyişle, bir şekilde herhangi bir toplumsal dolayımın ayrı ve bağımsız maddi bir alt tabaka belirlemenin mümkün olduğu varsayılır. Böylelikle "üretimin maddi güçleri"nin gelişmesi, tarihsel değişiminin bağımsız değişkeni durumuna gelir.

Ama bu, Marx'ın görüşü müdür? Eğer öyleyse, ana hedeflerinden biri üretimin tamamen teknik terimlerle tanımlanabileceği savına karşı çıkmak olan klâsik ekonomi politığı yöneltriği eleştirinin hiçbir anlamı olmazdı. Gelirleri -toprak, emek ve sermaye biçiminde- çeşitli "üretim faktörleri"ne ayrılan "bayağı" [vulgar] ekonomik politikçilerin benimsediği "üçlü formül", Marx tarafından, tam da burjuva dağıtım ilişkilerini zaten emek sürecinin teknik koşulları içinde mevcut olarak gördüğü için eleştirilmiştir. Rosdolsky'nin de belirttiği gibi, bayağı ekonomi politik, "düşünmeden, üretimin tarihsel olarak belirlenmiş biçimlerini, reel emek sürecinin maddi yanları ile birleştirmektedir".⁵¹

Marx için üretim ilişkileri, üretimin maddi koşullarıdan ayrı ve onlara karşı değildir. Onları "doğal olarak" vazedilmiş ilişkiler olarak ele almak suretiyle kapitalist ilişkileri basitçe üretimin teknik sürecine ilâve eden klâsik ekonomi politikten farklı olarak, Marx, üretim sürecini, gerek maddi ürünlerin gerekse toplumsal ilişkilerin üretiminin *çözünmez bir biçimde* toplumsal ve maddi süreci olarak görmüştür. Marx'ın, gelir bölümünün temelini zaten maddi/teknik emek sürecinde bulduğunu söyleyen John Stuart Mill'e eleştirisinde bu durum açıkça ortaya konmaktadır. Mill'i eleştirirken şöyle yazıyor Marx :

Bölüşüm, ürünlerin bölüşümü olmazdan önce, 1) üretim araçlarının bölüşümü ve 2) aynı ilişkinin bir sonucu olarak, toplum üyelerinin farklı üretim çeşitlerini bölüşmesidir, (Bireylerin belirli bir üretim ilişkileri çerçevesine oturtulması.) Ürünlerin bölüşümünün, bizzat üretim sürecinde içerilmiş olan ve üretimin yapısını belirleyen bu bölüşümün sadece bir sonucu olduğu açıktır. Bu iç bölüşümü gözönüne almadan üretimden söz etmek şüphesiz boş bir soyutlamadır.⁵²

Bu satırlar pek çok nedenden ötürü önem taşımaktadır. Birincisi, bölüşüm ve tüketim karşısında üretime öncelik verildiği açıktır. İkincisi, üretim sürecinin yalnız teknik terimler içerisinde anlaşılabilirliği önermesi reddedilmektedir. Üretim hem maddi/teknik, hem de toplumsal bir süreçtir; toplumsal ilişkilerden soyulanarak kavranmış üretim, "boş bir soyutlama"dır. Ve üçüncüsü, üretim ilişkileri, kendisi de "bireyleri özgül üretim ilişkileri" altına sokan üretimin araçlarının "içsel bölüşümü" tarafından belirlenir.⁵³

Marx için üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki ilişki içsel olarak belirlenmiş bir ilişkidir; toplumsal ilişkiler, önceden var olan (yani toplumsal olmayan) "maddi" bir temelle basit bir biçimde çakışmazlar. O nedenle Marx'ın görüşlerinin "teknolojik" bir toplum ve tarih kuramına cevaz verebileceğini düşünmek mümkün gözükmemektedir. Hatta teknolojik yorumun en incelikli biçimleri bile, son kerrde üretici güçlerin gelişmesinin, üretim ilişkilerinden soyulanarak nasıl belirlenebileceğini ortaya koymaktan acizdirler.⁵⁴ Üretim güçlerini tarihin bağımsız bir değişkeni olarak ele almakla tarihsel materyalizmi gerçekte *tarihsizleştirme*kdirtir.

O zaman üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki ilişkiyi Marx nasıl kavramsallaştırmıştır? Marx'ın görüşlerinin odağında, üretim güçleri ile ilişkilerinin *çelişkili bir birlik* olarak kavranabileceği düşüncesi bulunmaktadır.⁵⁵ Ricardo'nun çözümlenme yöntemini, tam da kapitalist üretim tarzının çelişkili temelini yadsıdığı için "tek yanlı" olmakla eleştirmiştir. Marx için kapitalizmin temel çelişkisi meta üretiminin kalbinde yatar; kapitalist koşullar altında metalar, hem maddi bir kullanım değerini hem de toplumsal olarak belirlenmiş değişim değerini kişileştirirler. Kapitalist üretimin çelişkili temellerine ilişkin bu görüşe dayanan raktır ki Marx, bu temel çelişkinin somut ve soyut değer yaratan emek arasındaki ayrımında; sabit ve değişken sermaye ile, Marx'ın bunun "mevcut çelişkilerin ancak geçici ve zora dayanan çözümleri olduğunu"⁵⁶ söylediği

53. Bu satırların ayrıntılı bir çözümlenmesi için bakınız: Alex Callinicos, *Is There A Future for Marxism?* (Londra: Macmillan, 1982), s.148-50.

54. Bakınız: G.A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History: A Defence* (Oxford: Clarendon Press, 1978), s. 134, 172.

55. Simon Clarke, "Althusserci Marxism", *One-Dimensional Marxism: Althusser and the Politics of Culture* (Londra: Allison ve Busby, 1980). İzleyen say, dayanağını büyük oranda Clarke'ın "yapısalcı" Marxism eleştirisine borçludur. Yine Clarke'ın şu önemli yazısına bakınız: "Sosyalist Hümanizm ve Ekonomizmin Eleştirisi", *History Workshop Journal* 8 (Ağustos 1979).

56. Marx, *Capital*, cilt. 3, s. 249. (Karl Marx, *Capital*, çev. Alsatrin Bilgi, Sol Yayınları.)

51. Roman Rosdolsky, *The Making of Marx's Capital* (Londra: Pluto Press, 1977), s.29.

52. Marx, *Grundrisse*, s. 160-161.

bunalm zamanlarındaki nihai ifadesi arasındaki ayrımı kendini dışavuran gelişkin biçimlerini inceleyebilmiştir. Marx açısından Ricardo'nun yöntemi nihai olarak indirgemeciydi; zira Marx'ın sözleriyle Ricardo, bu gelişkin biçimleri, "çeşitli ekonomik kategori ya da ilişkilerin değer kuramı ile gelişmediğini, aksine görünüşteki gelişmelerle birlikte bu temelden geliştikleri ya da bizzat bu temelin gelişmesini temsil ettikleri"ni⁵⁷ göstermek amacıyla "dolaymsız [tek bir] özdeşlik"⁵⁸ içine sokmuştu.

Üretim güçlerinin ve ilişkilerinin bu gelişkinliği, Marx tarafından toplumsal gelişmenin [kilitini açacak] tarih-üstü soyut bir anahtar olarak anlaşılır.⁵⁹ Tersine bu ilişkinin aldığı özgül biçim, ancak belirli toplumsal koşullar içerisinde tarihsel olarak nasıl dile geldiği incelenmek suretiyle anlaşılabilir. Marx için bu dışsal değil, köklerini sınıf mücadelesinden alan ve sınıf mücadelesi tarafından dolaylanılmış içsel bir gelişkidir. Başka bir deyişle, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki ilişki ile sınıflar arasındaki çatışma, birbirinden ayrı iki gelişki değildir. Onları bu biçimde ele almak, şu ya da bu teknolojik belirlemencilige sapsak gibi bir tehlikeyi de beraberinde getirir. Derek Sayer'in ileri sürdüğü gibi:

Söz konusu gelişki, *basit olarak* teknoloji ile toplumsal ilişkiler arasında değil, hem kendi tarzında bir üretici güç oluşturan hem de yüksek bir teknolojiyi taşımaya yeter, yeni doğmuş bir üretim ilişkileri dizisi ile bu dizinin o zamana dek içinde işlediği çerçeve içinde yer alan *diğer* bir [dizi] arasındadır.⁶⁰

O nedenle Marx'ın üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki ilişkiyi basit bir "mütekabiliyet" ilişkisi olarak kavradığını ileri sürmek yanlıtı olur.⁶¹ Böyle bir görüşe dayanarak, son derece iradi bir sınıf mücadelesi kavramlaştırmasına meydan vermeden bırakılm tek bir üretim tarzı içindeki çeşitlenmeleri, bir üretim tarzından diğerine geçişin nasıl olduğu-

57. Clarke, "Althusserci Marxizm", s.45.

58. Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, cilt 2 (Moskova, Progress Yayınları, 1977), s.150.

59. Karl Marx, "Rusya'nın Gelişme Örüntüsü", Lewis S. Feuer'in yayına hazırladığı *Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy* içinde (New York: Doubleday, 1959), s. 441.

60. Derek Sayer, *Marx's Method: Ideology, Science and Critique in 'Capital'* (Brighton: Harvester Press, 1983), s. 86.

61. Özellikle bakınız: Etienne Balibar, "Tarihsel Materyalizmin Temel Kavramları", *Reading Capital* içindeki 3 ve 4. bölümler, çeviren Ben Brewster (Londra: Verso, 1979). Balibar'ın "mütekabil ve mütekabil olmayan" ilkesine yaklaşımın eleştirisi için bakınız: Clarke, "Althusserci Marksizm".

nu görmek bile zordur. Yani [bu görüş] sınıf mücadelesinin, üretim güçleri ile ilişkileri arasındaki işlevsel birliği parçalamak için dönemsel olarak müdahalede bulunduğu inancını güçlendirir. Ancak üretim ilişkileri ile üretim güçleri arasındaki ilişkiyi -Perry Anderson'ın ileri sürdüğü gibi- basitçe tersine çevirmek de sorunu halletmez, çünkü bu da örtük olarak üretimin teknik/maddi boyutlarının bir biçimde -ki tarihsel materyalizmin ham yorumlarının tam da bizi inandırmak isteyecekleri gibi- toplumsal ilişkilerden ayrılabilir olduğu imasını taşır.⁶²

(ii) Üretim ilişkileri ve sömürü biçimleri

Pek çok kuramcı Marx'ın geleneksel yorumlarında üretim güçlerinin abartılı bir biçimde öne çıkarılmasından rahatsızlık duymuş, ama pek azı bu anlayışta içkin olarak var olan üretim ilişkileri kavramını sorgulamıştır. Geleneksel görüşün teknolojik bakımdan belirlenimci içerimleri konusunda taşıdıkları endişelere rağmen, çoğu Marksist teknolojik yorumu ma dayanağını veren anlayışa benzer darlıkta bir üretim ilişkileri kavramlaştırmasını muhafaza etmiştir. Haulanacağı gibi üretim ilişkileri, bu bakış açısına göre emek sürecinin teknik gerekliliklerine göre tanımlanmaktadır. Üretim ilişkileri, dolaysız üretim süreci içindeki sömürü biçimlerinin eş değeri olarak kavranmaktadır. Buna göre üretim tarzları, işleme düzeyinde var olan sömürün ile sömürülen arasındaki doğrudan ilişkiye göre tanımlanır. O yüzden bir üretim tarzının yerini bir başkasının alması, ekonomik bir sömürü biçiminin yerini teknik açıdan daha verimli bir ekonomik biçimin aldığı bir süreç indirgenir.

Son zamanlarda "pazar-ilişkileri" yaklaşımına yöneltilen bazı eleştirilerde de bu dar üretim ilişkileri kavramlaştırması kendine yer bulmuştur. Latin Amerika'da kapitalist gelişmenin niteliği üzerine iyi bilinen bir tartışmada Ernesto Laclau, Frank'i ve Wallerstein'ı, "üretim tarzı" teriminin anlamını karıştırmakla suçlamıştır. Laclau'ya göre kapitalizm, "zorunlu önkoşulu doğrudan üreticinin üretim araçlarının sahipliğini yitirmesi olan, özgür işçinin emek-gücünü satmasıyla oluşan ... temel ekonomik ilişki" ile tanımlanır. Feodalizm ise "köylülüğe bindirilen ve ekonomik

62. Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism* (Londra: Verso, 1978), s. 204; *Arguments within English Marxism* (Londra: Verso, 1980), s. 55-6.

* Üretim Tarzlarının Etkelenmesi Üzerine, s. 95. Laclau'nun aynı yazısının bir başka Türkçe çevirisini şu yaratıl derlemede bulmak mümkündür: *Az gelişmişlik ve Emperyalizm*, Gözlem Yayınları, Bilim/Araştırma Dizisi, der. Atilla Aksoy, s.121-çn.

artığının büyük bir kısmını emen ekonomi-dışı zorlamaların genel toplamlarıdır.⁶³ Frank ve Wallerstein gibi pazar-ilişkileri bakış açısı yandaşlarının hatası, "kapitalist üretim tarzı ile kapitalist dünya ekonomisi sisteminin katılmayı birbirine karıştırmaları"dır.⁶⁴ Laclau, "dünya kapitalist sistemi[nin], tanım düzeyinde çeşitli üretim tarzlarını içerdigi" sonucuna varmaktadır.⁶⁵

Laclau'ya göre Avrupa kapitalizminin genişlemesi, aslında Latin Amerika'daki feodal üretim biçimlerinin güçlenmesine sebep olmuştur. Dünya ölçeğinde bir değişim sistemi ile iş bölümü ağına dahil oluşun mutadaka bu ilişkilerin kapitalist olarak tanımlanmasını gerektirdiğini varsaydığı için, pazar-ilişkileri yaklaşımının bu gelişmeleri açıklamayı mümkün değildir. Laclau'nun genel tutumu, yani pazar-ilişkileri bakış açısının kapitalist dönüşümü açıklarken üretim ilişkilerini gözardı ettiği saptaması, kesinlikle geçerli bir saptamadır. Ne var ki Laclau'nun çıkardığı sonuçlar yanlıttır ve özellikle feodalizmden kapitalizme geçiş konusunda oldukça kısır bir dizi kuramsal sonuca sebebiyet verebilir.

Örneğin Laclau şu görüşü savunuyor: Üretim ilişkilerinin, baskın "üretim tarzı"nın üretim ilişkilerinden -kapitalizmde "ücretli-emek", feodalizmde "baskı altında-emek"- farklı olduğu yerde, farklı "üretim tarzları"nın birlikte varolduktan söylenebilir. Eğer bu doğru olsaydı, bütün bir ortaçağda kiralık emeğin varlığının, sınırlı bir biçimde de olsa kapitalizmin varlığına işaret ettiğini kabul etmek zorunda kalırdık. Aslında Maurice Dobb, Batı Avrupa feodalizmini anlatırken işi tam da bunu ileri sürmeye kadar vardırı. Dobb'un savına göre, onüçüncü yüzyıl İngilteresinin feodal malikânelerinde kiralık emeğin kullanılması, başka yerlerde hâlâ feodal toplumsal ilişkiler baskın olmakla birlikte, kapitalist üretim ilişkilerinin kurulduğu anlamına gelmektedir.⁶⁶ Mantıksal sonuçlarına vardırırsa bu sav, kapitalizmin varlığını nihai olarak belirleyen şeyin, kiralık emeğin basit sayısal üstünlüğü olduğu gibi bir imayı taşır içinde.⁶⁷

Dobb'un sözleriyle üretim tarzları, özgül sömürü biçimleriyle "filen

63. Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory* (Londra: Verso, 1979), s. 28. (*İdeoloji ve Politika*, çev. Hüseyin Samca, Belge Yayınları.)

64. Age., s. 41.

65. Age., s. 33.

66. Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism* (New York: International Publishers, 1963), s. 55. (M. Dobb, *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler*, çeviren: F. Akat, Belge Yayınları, 1992.)

67. Jarius Banaji, "Materialist Bir Tanh Kavramlaşmasında Üretim Tarzları", *Capital and Class* 3 (Ağustos 1977), s. 7.

özdeş"tir.⁶⁸ Ancak bu anlayış, Marx'ın görüşleriyle tutarlı değildir. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Marx üretim ilişkilerini çok daha geniş biçimde kavramsallaştırır. Marx için her üretim tarzı, artık emeğe el konulmasını sağlayan "özgül bir ekonomik biçim"le nitelenir; kapitalizmde zenginliğin üretilmesine atacak eden ve sonunda sermaye tarafından artuk-değer biçiminde mülk edinilen baskın ekonomik biçim, ücretli emektir. Ama bu, ücretli emeğin var olduğu her yerde kapitalizmden söz edebileceğimiz anlamına gelmez. Marx'ın sözleriyle "ücretli emek", ancak "belli tarihsel koşullar altında sermayeyi varsayan, sermaye üreten emek" durumuna gelir.⁶⁹ Kapitalist işletmede sermaye ile ücretli emek arasında özgül bir ekonomik biçimin ortaya çıkmasının ön koşulu, sermaye ile özgür emek arasındaki *sınıf ilişkisi*dir. Eğer sadece emeğin alınması ve satılmasıyla kurulan özgül ilişkiyi incelersek, burada herhangi bir sınıf ilişkisi ayırt etmemiz mümkün olmaz. Marx'ın *Kapital*'de, "bu yüzeysel ilişkiyi, bu temel biçimselliği, kapitalist ilişkilerin bu aldancı görünümünü onun gerçek özü gibi gören... [ve] böylelikle ilişkinin özsel doğasını gizleyen" kimseleri paylamasının nedeni budur.⁷⁰

Ücretli emek ile sermaye arasındaki "ilişkinin özsel doğası", emek ile sermaye arasındaki ilişkinin içinde gerçekleştiği (ki tek tek girişimler ancak bunun içinde yer alırlar) toplumsal iş bölümünün gelişmesini ve rekabet koşullarını göz önüne aldığımızda açığa çıkar. Başka bir deyişle ücretli emeğe özgül kapitalist niteliğini veren şey, ayırt edici ölçüde kapitalist olan toplumsal ilişkilerin daha geniş yapısı içinde sahip olduğu görünümdür. Aynı mantıkla baskı altındaki emek de, feodal sınıf ilişkileri içinde ne sokulduğunda feodaldır ancak. Her iki durumda da sadece dolaysız emek sürecini inceleyerek, emek biçiminin ya da "üretim tarzı"nın gerçek niteliğini ortaya çıkarmak mümkün değildir. Her üretim tarzı, Marx'ın da belirttiği gibi, "içerdiği"ne uygun düşen "belli bir ekonomik [sömürü] biçimi" ortaya koyar. Ancak bu, üretim tarzlarının tek başına bu biçimlere indirgenebilir olduğu anlamına gelmez. Bu anlamda Marx, kapitalizmi söz konusu ederek şöyle yazmaktadır:

Burjuva toplumuna geniş bir açıdan ve bir bütün olarak bakarsak, üretim sürecinin nihai sonucu daima bizzat toplumun kendisiymiş gibi görünür, yani toplumsal ilişkileri içindeki insan. Ürün vs. gibi sabit, belli bir biçime

68. Dobb, *Studies*, s. 17, 35.

69. Marx, *Grundrisse*, s. 463.

70. Marx, *Capital*, cilt 1, s. 1064.

sahip her şey, bu hareket içinde sadece bir an, bitiş noktası gibi görünür. Doğrudan üretim sürecinin kendisi burada sadece bir an olarak görünür. Bu sürecin koşulları ve nesnelleşmeleri de eşit biçimde sürecin anlarıdır ve onun özneleri sadece bireylerdir, ama eşit oranda yeniden üreten ve yeni bir şey üreten, karşılıklı ilişkileri içindeki bireyler.⁷¹

Burada önemli olan nokta, Marx'ın üretim tarzlarını sömürü biçimleriyle 'fülen özdeş' olarak tanımlamak gibi bir maksat gütmüyor olmasıdır. Sömürü biçimleri Marx'ın tanımının özel bir parçasını oluşturur, ama bu biçimlere indirgenmez. Üretim, üretim ilişkileri ile güçlerinin çelişkili birliğine dayandığından, -venili bir üretim tarzında kendini tarihsel olarak ifade eden- bu birliğin Dobb'un görüşlerinin aklı getirdiği gibi, Ricardocu bir biçimde bir dizi "dolaylanmamış özdeşlikler" olarak kavranması anlamsızdır. Belli bir üretim tarzının ekonomik "hareket yasaları" denen şeyi oluşturan, üretim güçleri ile ilişkilerinin tarihsel olarak edindikleri özgül ilişkidir. Daha önce de gördüğümüz gibi, bu ilişkide için olarak varolan özel çelişki kendini kapitalizmde açık seçik ve gelişmiş biçimleriyle, sermayenin bütün devri boyunca gösterir; sermaye ilişkisi, değişimi, fiyatın belirlenmesini, gerçekleşmesini vs. içeren sermayenin tam devrinde kişileşmiş bütün toplumsal ilişkiler alanının özet bir ifadesidir yalnızca. Sermaye kendini yeniden üretmek için doğrudan emek sürecinin dışına, ötesine geçmek zorunda kaldığı için, emeğin doğrudan sömürüsü de ancak üretim süreci içerisinde bir uğrak olarak görünür yalnızca.⁷² Bunun için Marx, kapitalizm tanımını yalnız ve basit olan bu ilişkiye indirgememek için özenli davranır: "Bütünlükleri içinde üretim ilişkileri, tarihsel gelişimin belli bir evresindeki toplumsal ilişkiler ve toplum denen şeyi oluşturur"⁷³.

Marx'ın burada "tarihsel gelişimin belli bir evresi" sözleri üzerinde durulmayı hak etmektedir, zira burada üretim tarzlarının tanımlanması sorununun yalnız kuramsal bir çözümünün yeterli olmayacağı kastedilmektedir. Belli bir üretim ilişkileri düzenini "onların bütünselliği" açısından yargulamak, bizi el koyucular ile üreticiler arasındaki dolaysız ilişki açısından baktığımızda varacağımız sonuçların tamamen aksi sonuçlara götürülebilir. Bu sorun kendini en açık biçimde Marx'ın Amerika'daki ve Batı Hint'deki [Adaları] kölelik biçimleri üzerine yaptığı çözümlerinde

71. Marx, *Grundrisse*, s. 712.

72. Bunu Colin Barker'a borçluyum, "Sanayi Toplumu Üzerine Notlar ve Kapitalizm", Manchester, 1982 (Teksir).

73. Marx, *Selected Works*, cilt 1, s.90.

göstermektedir. Marx, zaman zaman Amerika ve Karayip plantasyon köleliğinin niteliğinden dem vurmıştır. Amerikan köleliğini kapitalist kılan şey, kapitalizmin baskın olması ve üretimin, özellikle İngiltere'deki ücretli emek temelinde genişleyen uluslararası ekonomik ilişkiler düzenine sokulmuş olmasıydı. Şöyle yazıyor:

Üretimleri henüz köle emeği, angarya vb. gibi aşağı şekiller içinde dönüp duran halk, kapitalist üretim tarzının ağır basığı uluslararası piyasanın güdubına kapılıp da ürünlerinin satışını ihracata yönelmesi başlıca kaygıları haline gelince, kölelik, serflik vb. barbarca aşırı-çalışma dehşetine, bir de uygar aşırı-çalışma dehşeti eklendi... pamuk ihracının bu eyaletlerin hayatı çıkartları haline alması ölçüsünde, zencilerin aşırı-çalıştırılması ve bazen yaşamlarının yedi iş yılında tükenip gitmesi, bu hesaplı kitaplı sistemin bir ögesi haline aldı. Artık sorun, köleden belli miktarda yararlı ürün sağlanması değil, bizzat artı-değerin üretimi idi.⁷⁴

Şu halde bu örnekteki "baskı altındaki emek", sadece belli bir zaman için de olsa kapitalizmle uyumuştur. Plantasyon sistemi, emeği ve toprağı entansiften ziyade ekstansif olarak kullanmaktaydı; genişleme biçimi, kölelerin ve yeni toprak arzının artmasına bağlıydı.⁷⁵ Köle emeği sömürüsü, Marx'ın, mutlak-artı değerini çekilip alınmasına dayanan emeğin sermayeye "biçimsel" boyunduruğu dediği şeye bir örnek oluşturmaktaydı. Köle emeği, iş gününün uzatılması yoluyla üretkenlikte, dolayısıyla çekilip alınacak artı-değer miktarında artış sağlamak üzere, tükenme noktasına dek sömürülmekteydi. Başka bir deyişle mutlak emek zaman miktarını basitçe arttırmak yoluna başvurulmaktaydı. Emek ancak üretim araçlarıyla doğrudan ilişkisini yitirdiğinde, [durumu bu örnekte ifade ederek] köleler ücretli emeğe haline döntüktüklerinde, sermaye de üretkenlikteki genel artışla birlikte, çalışma saatlerini kısaltarak, nispi artı-değer çekilip almaya başlar. Ancak bu noktadadır ki, kapitalist üretim tarzı tam anlamıyla kendi yoluna girmiş, emek ile sermaye teknolojik bakımdan en verimli tarzda bir araya getirilmiştir. Marx'ın yazdığına göre:

demek oluyor ki teknolojik gelişme düzeyi ne olursa olsun, emek sürecinin.

74. Marx, *Capital*, cilt 1, s. 345.

75. Bunun için Marx, Amerikan İç Savaşı'nda "güneyli Konfederasyonun sürdürdüğü savaş... bir savunma savaşı değil, köleliğin devamını ve genişlemesini amaçlayan fedhî bir savaş" olarak görmüştür. Karl Marx, "Birleşik Devletler'deki İç Savaş", David Fernbach'ın yayına hazırladığı *Surveys from Eadie* içinde (Harmondsworth Penguin Kitapları, 1977), s. 245.

sermayeye doğru olan bağlılığı, biçimsel boyunduruğun genel özelliği [olarak kalır]. Ama bu temelde şimdiki emek sürecinin ve onun koşullarının doğasını dönüştüren teknolojik olarak ve başka yönlere özgü üretim tarzı—kapitalist üretim—doğmaktadır. Ancak bu gerçekleştiğindedir ki, sermayenin emeğe gerçek boyunduruğuna tanık oluruz.⁷⁶

Burada önemli olan nokta, kuramsal açıdan anlamlı olabilmesi için plantasyon köleliğini bir biçimde kapitalist toplumsal ilişkilerin "dış"ında görmemizin gerekmemesidir. Ama bu ancak kapitalizmin, bir üretim tarzı olarak, en basit anlamıyla ücretli emeği tanımlayıcı özelliği diye öne çıkarılan kısıtlayıcı tanımını terkedersek olanaklı olur. Bu gözlemler Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde kapitalizme geçişin aldığı biçime de aynı oranda uyarı ileten bölümlerde de üzerinde duracağımız gibi, dolaysız üretim ilişkileri üzerinde takılıp kalmak, bizi bu toplumların gerçek doğası konusunda fevkalâde yanlış sonuçlara götürebilir.

Şimdiki tartışmamıza dönersek, bu gözlemler, üretim ilişkilerinin Dobb ile Laclau'nun yapmak istediği kadar dar biçimde tanımlanamayacağını ortaya koymaktadır. İster sermaye ile ücretli emek, ister lord ile köylü arasında olsun, temel sınıf ilişkisi hiçbir şekilde düz bir "ekonomik" ilişki değildir. Farklı gelişmiş tarihsel biçimler alan bir sınıf ilişkisidir. Bu alternatif görüşün içerimlerinden biri de, Laclau'nun formülasyonunda var olan, belli bir "toplumsal formasyon" içinde bulunabilecek "üretim tarzları"nın sayısını arttırma eğiliminden kaçınmaktır: Üretim tarzları belli emek biçimlerine indirgenemeyeceğinden herhangi özgül bir tarz, çok çeşitli emek biçimleriyle uyuşabilir. Aslına bakılırsa Jairus Banaji'nin de ileri sürdüğü gibi, "üretim tarzları" ile 'toplumsal formasyonlar' arasında son zamanlarda Marksist yazında yapılagelen genel ayırım, gerçekte üretim tarzlarının mekanizmalarını karanlıkta bırakmakta ve gizemleştirmektedir.⁷⁷ Buna ek olarak bu alternatif görüş, siyasal yapılar temel üretim ilişkisi üzerinde yapılmış görüldüklerinden, ekonomik ve siyasal yapılar arasında yapılabilecek herhangi bir tefriki de engellemektedir.⁷⁸

Geçiş sorunuyla ilgili bu tartışmanın tarihsel boyutlarına dönmeden önce son bir noktanın daha belirlenmesi gerekiyor. Üretim ilişkilerinin,

76. Age., s. 1035. Karayıblardaki kölelik bağlamında bu konu ile ilgili daha tam bir değerlendirme için bakınız: Abigail Bakan, "Plantasyon Köleliği ve Kapitalist Üretim Tarzı: Jamaika Emek Gücünün Gelişmesi Üzerine Bir Çözümleme", *Studies in Political Economy* 22 (Bahar, 1987), s. 73-99.

77. Banaji, "Üretim Tarzı", s. 30.

78. Dobb, *The Transition*, s. 100.

aşırı dar ve teknisist bir "ekonomik olan" tanımına yol açan geleneksel "alt-üst yapı" modeli temelinde yeterince kavranamayacağını söyleyen, "başka herşey" in -bütün siyasal, yasal ve ideolojik biçimlerin- üretim ilişkilerinin oluşumunda eşit ağırlığa sahip olduklarını savlamak gibi bir tuzğa da düşmemek gerekiyor. Filen bütün toplumsal biçimleri üretim ilişkilerine çözümlen bu tarz üniter bir yaklaşım, oluşturucu/kurucu unsurlardan herhangi birinde -örneğin devletle- meydana gelen değişikliklerin aynı zamanda üretim tarzında da bir değişikliğe yol açabileceği imasını içinde taşır. Belli yasal ve siyasal ilişkilerin üretim ilişkilerinin oluşturucu/kurucu yönleri olduğu, başkalarının ise olmadığı açıktır. Belli yasal mülkiyet ilişkileri, sermaye ve emeğin karşı karşıya geldiği koşulları oluşturmak bakımından kapitalist üretim kertesini için merkezî bir önem taşır. Wood'un belirttiği gibi:

Hukuki-siyasal "kerte"; en az iki anlamda üretici "temel" [tarafından] içerilir. Birincisi bir üretim sistemi her zaman, üretim ilişkilerini küşileştiren mülkiyet biçimleri, örgül örgütlenme ve tahakküm tarzları ve belli toplumsal belirlemeler biçiminde var olur. (Yani üretim sisteminin "üst yapısal" hukuki-siyasal niteliklerinden ayrı olarak, "temel" denilebilecek şey). İkincisi, tarihsel bir bakış açısından köy ve devlet gibi siyasal kurumlar bile doğrudan üretim ilişkilerinin oluşumuna girerler ve bir anlamda (hatta söz konusu kurumların arğa el koymanın doğrudan aygıtlarını oluşturmadıkları yerlerde bile), üretim ilişkilerinin, sınıf çatışmasının sonucunu tayin eden siyasal iktidarın konfigürasyonu tarafından belirlenmesi ölçüsünde, tarihsel olarak üretim ilişkilerinin den önce gelirler.⁷⁹

Burada önemli olan şudur: Bir üretim tarzını oluşturan şeyin ne olduğu sorusunu "çözmek", ancak tarihsel bilgiye dayanan bir çözümlenmeye mümkündür. Şayet toplumsal ilişkilerin bütünlüğünü farklılaşmamış bir birlik haline getirsek, bir üretim tarzını diğerinden ayırmak için hiçbir gerçek yol bulamayız. Öte yandan dikkatimizi sadece dolaysız üretim sürecine yoğunlaştırmak, üretim ilişkilerinin niteliğini belirlemeye yardımcı edecek başka etkenleri -hukuksal, siyasal ve en önemlisi üretim güçleri ve ilişkilerinde meydana gelen değişikliklerin uluslararası düzeydeki etkilerini- göz ardı etmemize neden olabilir.

Dobb'un durumunda aşırı dar bir üretim ilişkileri tanımına bel bağ-

79. Ellen Meiksins Wood, "Kapitalizmde Ekonomik olan ile Siyasal olanın Ayrılması", *New Left Review* 127 (Mayıs-Haziran, 1981), s. 80.

lamak, onu kapitalizme geçişin hayati yönlerini ihmale götürmektedir. Bu yüzden Dobb, gelişen ticaret ve değişim ilişkilerinin oynadığı rolü, feodalizmin çöküşüne ilişkin açıklamasına tam olarak dahil etmeyi başaramamaktadır. Bunun yanında ve benzer nedenlerle Dobb, feodal toplumsal ilişkiler içerisinde siyasal iktidarın rolünün merkezi niteliğini yeterince kavrayamamakta ve o nedenle Avrupa feodalizminin bunalımının ardından kıta Avrupası ülkeleri ile İngiltere'nin izlediği farklı yolların biçimlenmesinde devlet yapısının etkisine gereken önemi vermemektedir. Dobb'un çizdiği kuramsal çerçeve, kıta Avrupasındaki öteki ülkeler benzer bir geçişi gerçekleştirmezken, neden onyedinci yüzyılda İngiltere'de kapitalizme geçildiğini açıklayamamaktadır. Son olarak açıklamaları, pazarlıkları yaklaşımının savunduğuna benzer bir kapitalist dönüşüm kavramsallaşmasına geri dönmektedir. Kapitalizm eski üretim tarzını "dışarı"dan itiraf eder.⁸⁰ Başka bir deyişle Dobb tam da açıklanması gereken şeyi, yani kapitalizmin içsel toplumsal gelişmelerinden nasıl ortaya çıktığı sorunu halledilmiş varsayarak hareket etmektedir. Bütün bu noksanlıklara rağmen Dobb'un kapitalizmin doğuşuna ilişkin tarihsel yaklaşımı, Marksist bir tarihinin yaptığı en kavrayışlı ve ilgiye değer anlatımlardan birini oluşturur. O nedenle Dobb'un tarihsel çözümlemeleri, biraz daha ayrıntılı biçimde incelenmeyi hak etmektedir.

(iii) Küçük meta üretiminin rolü

Feodalizmi serflikle "fülen özdeş" kabul eden tanımından ötürü, Dobb'un meta ilişkilerinin genişlemesinin feodal toplumun "çözülmesi"ne ne ölçüde katkısı olduğu konusundaki açıklamaları belirsizlikten kurulamamaktadır. Bu belirsizlik, Dobb'un onördüncü yüzyılda serflikin sona ermesi ile 1640 İngiliz Devrimi arasındaki dönemi ele alırken gayet belirgindir; bu dönem, "küçük [meta] üretimi tarzı" ya da "çöküş halindeki feodalizm" olarak değişik biçimlerde tanımlanmış, belirlenmemiş bir sınıf karakterinin geçişel üretim tarzı olarak adlandırılır.⁸¹ Dobb, bu döneme ilişkin değerlendirmesini şöyle toparlamaktadır:

feodal üretim tarzının çözülme süreci, zaten kapitalist tarzın ortaya çıkmasını

dan önce ileri bir aşamaya ulaşmıştı ve bu çözüme, yeni üretim tarzının eskinin rahminde gelişmesiyle herhangi yakın bir ilişki içinde evrilmeyi ... [O yüzden] serflikin çözülmeye başlaması ile kapitalizmin yükselişi arasında bir ara sürenin varlığı zorunlu oldu.⁸²

Feodalizmi serflikle eşitlemesine rağmen, -denildiğine göre 1500 do-laylarında sona ermişti- Dobb feodalizmin İngiltere'de nihai olarak ancak 1640 devrimiyle ortadan kalktığına ısrarlıdır. Bu tutarsızlığın odağında, Dobb'un meta ilişkilerinin feodalizme dışsal bir şey olarak değil, feodal üretim ilişkilerinin bütünleyici bir parçası olarak ortaya çıktığını görememesi yatmaktadır. Rodney Hilton'un geçenlerde ileri sürdüğü gibi:

küçük meta üretimi, sadece tarımcılar, endüstriyel işçileri ve küçük tacirler arasındaki eski işbölümünün bir ifadesi değil, aynı zamanda lordlar ile köylüler arasındaki ilişkilerin de bir unsuru olarak vardı.⁸³

Şu halde Sweezy'nin de açıklamalarından anlaşılacağı üzere pazar için meta üretimi, feodal topluma aşlanmış ve feodalizmin yapısıyla temelden uyumsuz bir dışsal unsur değildi. Feodal üretimin, feodal hakim sınıfların -bu "ihtiyaçlar" ister pahalı lüks mallara duyulan istekle, ister savaş için gerekli mallar olarak tanımlansın- dolaysız tüketim ihtiyaçlarına ayarlanmış bir üretim devri olarak tanımlanması doğru olur. Öte yandan geçimliliğin üzerinde kalan artık, lordun el koymasına maruz kaldığı için, köylü üretimi köylü hanesinin dolaysız geçimine ayarlanmıştı. Ancak bundan kaçınılmaz olarak şöyle bir sonuç çıkar: Lordun, geçimliliğin üzerindeki artığa el koyma gücü, tıpkı köylünün bu artığı kendinde alıkoyma gücünün, lordun artığı sızdırma girişimlerine direnme gücüne bağlı olması gibi, bu hak iddiasını yaşama geçirebilme gücüne bağlıydı. Köylülüğün maddi çıkarı, mümkün olduğunca büyük bir payı kendisine ayırmasında, böylelikle kendi rüketimini azamileştirmekte yatmaktaydı.

Lord ile köylü arasındaki mücadele, köylünün ürettiği artık üzerinde süren mücadele, hem kısa hem de uzun vadede feodal dinamizmin asıl temelini oluşturmuştur. Feodalizmin ileriki evrelerinde bu mücadele, büyük ölçüde pazarın olanaklarından hangi sınıfın daha fazla yararlanacağı konusunda bir mücadele haline almıştı. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Doğu Avrupa'da onaltıncı yüzyılda dünyaya tahıl pazarındaki genişlemeyle birlik-

82. Age., s. 100.

83. Hilton, "Avrupa'da Feodalizm", s. 87.

80. Robert Brenner, "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Konusunda Dobb", *Cambridge Journal of Economics* 2 (1978), s. 172.

81. Dobb, *The Transition*, s. 100.

te köylünün artığından yararlanma olanakları, ikinci serfiliğin dayatılmasına paralel olarak feodal hakim sınıfların lehine kesin bir değişiklik gösterdi. Diğer örneklerde, meselâ Almanya'nın bazı bölgelerinde köylülük bu taleplere direnebildi ve bu sayede genişleyen pazar olanaklarından daha fazla yararlanmayı başardı. Köylülük açısından bakıldığında pazardan daha fazla yararlanmak, feodal yükümlülüklerden sıyrılmamanın ve özerkliğin temelini oluşturmaktaydı. Aynı zamanda kötü hasada ve kıtlığa karşı da bir güvenceydi. Şu halde meta ilişkilerinin köylülük açısından da yayılması, lord ile köylü arasındaki rant mücadelesiyle ayrılmaz bir biçimde bağlıdır. Öndördüncü yüzyılda pazar için üretimde meydana gelen dikkate değer büyümeyi yorumlarken Rodney Hilton şöyle yazıyor:

Tarımsal artık—temel üreticilerin geçinmesi için gereken artık—üretimdeki artış, elbette pazar için üretimin zorunlu temelini oluşturmaktaydı. Artan teknolojik verimliliğin de bunda kısmen payının bulunduğuna kuşku yoktur, ama organizasyonun iyileştirilmesi ve daha fazla artık sağlamak için lordların üreticiler üzerindeki artan baskılarının önemi daha büyüktü. Aslında şu iki sorunun belli ölçülerde birbirine bağlantılı olması gerekir: Rant talebi, zaman zaman köylü üretimini uyarır, zaman zaman da zayıflatır. Lordlar kendi topraklarında [demesne] pazar için üretime katılmış olsalar bile, öyle görünmüyor ki satış amacıyla köy pazarlarına, taşra kasabalarına ve kentlere getirilen tarımsal mallar, kira, vergi, mahkeme cezaları ve endüstriyel ürünler için para arayan köylüler tarafından üretilmekteydi.⁸⁴

Öndördüncü yüzyılın sonu ile onbeşinci yüzyılın ilk yarısında patlak veren feodalizmin bunalımını belli ölçülerde hızlandıran büyük köylü ayaklanmalarının niteliğine baktığımızda, köylünün meta üretiminin bağımsızlığının, lord ile devletin artan [artık] sızdırmalarının yarattığı baskının oluşturduğu yükten kendini kurtarmak gibi daha geniş çaplı bir mücadeleye ne denli bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Neredeyse istisnasız bir biçimde bu dönemdeki en büyük ve —lordlar açısından bakıldığında— en yıkıcı ayaklanmalar, Paris havzası, Barselona çevresi, Ren Vadisi gibi bölgelerde ortaya çıkmış ve belki de en görkemlisi 1381 İngiliz isyanı olmuştur. Tümünde de pazar için yüksek düzeyde üretimin yapılmakta oluşu, bütün bu bölgelerin ortak özelliği idi.⁸⁵

İngiliz örneğinde köylü isyanının merkezi, ortada Londra'nın bulun-

duğu güneydoğu bölgesi oluşturmaktaydı. Dobb'un saptadığı gibi, gerek kiliseye ait gerekse laik malikânelerde hâlâ serflik ile emek hizmetleri göze çarpmaktaydı. Aslına bakılırsa öndördüncü yüzyılın sonunda kronik hale gelmiş olan feodal gelir bunalımı, malikâne sahiplerinin, daha fazla emek hizmeti ve köylü nüfusun hareketliliğine daha fazla kısıtlama getiren serflik ilişkilerini yaygınlaştırma çabaları için sadece bir uyarıcı görevi gördü. Ancak bunun yanında özgür statüye sahip yüksek oranda bir köylü nüfus da bulunmaktaydı. Bu bölgede bir arada yaşayan toplumsal biçimlerin düzensiz niteliği, yansısını pazar için üretimin ilk ortaya çıkışının köylülük arasında yarattığı karşıt etkiye bulmuştur. Daha öndördüncü yüzyılda köylük yerlerde pazar ilişkileri, İngiltere'nin güneydoğusundaki varlıklı bölgelerde yaşayan köylü sınıflarında bir toplumsal farklılaşma düzeyi oluşturmaya başladı. "Senyörlük tepkisi" ne en güçlü direnişi gösterenler, köylülüğün pazar olanaklarından daha fazla yararlanmaları sayesinde en yüksek hareketlilik ve özerklik düzeyine sahip olan kesimleriydi: "Durumlarını basırmaya çalışan lordlara karşı köylülüğün enerjisini ve gücünü berkiten şey, pazar için üretimin bu ilk ortaya çıkışı oldu"⁸⁶

Burada bir fırsat olarak pazar ile bir zorlamız olarak pazarı birbirinden ayırmamız gerekir. Önemli olan şudur: Köylü hareketliliği, geçimlik üretime ziyade köylü topluluğunun yeniden üretimine, bu kez pazarın yarattığı zorlamaların egemen olduğunu gösteren bir işaretir. Kritik pazar, toprak kirasının oluşturduğu pazardı ve içinde geçim koşulları yüzünden, pazara girme zorunluluğunu barındırmaktaydı. Doğrudan üreticilerin, rekabetçi bir kira sistemi aracılığıyla geçim araçlarına dolaysız, pazar dışı yoldan ulaşabilme olanağından yoksun kalıkları bir durumu tanımlamak zordur. Bu anlamda, pazara yönelmiş olan köylüler varlıklı olmaya mecburdular; pazar olanakları kendi başına, İngiliz köylüleri arasında yarattığı sonuçları yaratamazdı. Ama geçim araçları temini için pazara giderek daha çok bağımlı hale gelen özgür emekçilerin oluşturduğu-pazar ile küçük üretimin bulunduğu yerlerde, mantık eski üretim ilişkileri biçimlerinin çözümlenmesi yönündeydi. Önceki çözümlerimize göre bu gelişmeler, yükselmekte olan bir sınıfta "kişileşmiş", içinde işledikleri toplumsal ilişkilerin oluşturduğu çerçeveye çelışen yeni üretim gücünün içsel olarak gelişmesini ifade etmekteydi. "Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından çıkmıştır. İkincisinin çö-

84. Rodney Hilton, *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381* (Londra: Methuen, 1973), s. 15.

85. Hilton, *Bond Men*, s. 166-74; Anderson, *Passages*, s. 205.

zülmesi, birincinin unsurlarını özgür bırakmıştır.⁸⁷

Ondördüncü yüzyılın sonu ile onbeşinci yüzyılın büyük bölümünde "kiralar yeterince düşmüştü ve gerek toprak sahiplerinin, gerekse devletin köylülerin ve emekçilerin serbest hareketini denetleme gücü uygulamada öylesine azalmıştı ki ... basit meta üretimi üzerindeki feodal kısıtlamalar fiilen ortadan kalkmıştı."⁸⁸ Tarımsal ücretler yüzde %50 artmış ve tarımsal işlevlerdeki mülkiyet haklarının zilyetlikten belgeliğe (copyholds) dönüşmesinin de gösterdiği gibi, köylülük *de facto* mülkiyet hakkı elde etmişti. Koşullar onbeşinci yüzyılda da iyileşmeye devam etti. Toprağın istikrarlı bir biçimde tasarruf edilebilmesi ve uzun vadeli kira sözleşmeleri, tarımsal ürünlerin fiyatlarının yükselmesiyle de birleşince, sadece köylülükün üretkenliğini hareketle geçirmekle kalmadı, aynı zamanda köylülük içindeki toplumsal farklılaşmayı ve bölünmeleri de hızlandırdı. Üretim maliyetlerinin (yani geçimlik ve kira) üstünde gerçekleşen bir artışa dayanarak sağlanan köylü birikiminin, zengin bir köylü tabakasının doğuşunda payı vardı.

Bu zengin köylü tabakası, ya da İngiltere'de söylendiği gibi yeomanlar, gelirlerinin büyük bir kısmını emeğin üretkenliğini arttıracak şekilde tarımda iyileştirmelere harcadılar. Bunun sonucunda küçük meta üretimi genişledi ve yeomanlık, "onaltıncı yüzyılın başlarında kâr amacıyla üretim yapan gruplar arasında en önemlisi" haline geldi.⁸⁹ Onaltıncı yüzyıl sonlarında bazı belgelerin elinde yaklaşık 200 dönüm toprak birikti.⁹⁰ Marx'ın dediği gibi, "demek ki, onaltıncı yüzyıl sonunda İngiltere'nin, zamanın şartlarına göre zengin insanlar olan kapitalist çiftçilerin olduğu bir sınıfa sahip bulunduğu kuşku yoktur."⁹¹

Yeomanlık büyük oranda küçük köylülük aleyhine ortaya çıkmıştır. Mülklerin zengin köylülerin elinde toplanması, hali vakti daha az yerinde olanların ekseriyetle bu büyük mülklerde tarım işçileri olarak çalışmak zorunda kalmaları anlamına geliyordu. Köy topluluğundaki geleneksel köylü dayanışmasının çökmesi, küçük köylülüğün mülksüzleşmesinin bir yan ürünüydü: "Şimdi büyük ölçüde ortakçı çiftçi olan ve hayvan ye-

87. Marx, *Capital*, cilt 1, s.875.

88. Hilton, *The Transition*, s. 15.

89. G.A.Clay, *Economic Expansion and Social Change 1500-1700*, cilt 1 (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1984), s. 57.

90. Mildred Campbell, *The English Yeoman* (Londra: Merlin Press, 1942), s. 102.

91. Marx, *Capital*, cilt 1, s. 906-7.

tiştiren zengin köylü aileler, artık lordlar ile geleneksel kiracı toplulukları arasında arabuluculuk yapmıyorlardı.⁹²

Köylüleri yeniden üretimlerini pazardan sağlamak zorunda bırakan pazar için meta üretiminin genişlemesi, köylü saflarından küçük kapitalist çiftçiler sınıfının doğması ve sonuçta köylü dayanışmasının dağılması; bütün bunlar, İngiltere'de toprakta kapitalist ilişkilerin kurulması ile neticelenecek olaylar zincirinin temel halkalarını oluşturmaktadır. Rodney Hilton'un özetlediği gibi:

kırsal komünlerin gelişmesinde, özgür kiracıların ve statülerin genişlemesinde, köylü ve zanaatkar ekonomilerinin meta üretiminin gelişmesi lehine öz- gücleşmelerinde ve nihayetinde kapitalist girişimin ortaya çıkmasında köylü direnişinin yaşamsal bir önemi vardı.⁹³

Daha önce de belirttiğimiz gibi bu kaçınılmaz bir ticarileşme süreci değildi. Köylülük içindeki farklılaşma, sanki köylüler oturmuş, kapitalist olmak için kendilerine bir şans verilmesini bekliyorlarmış gibi, pazar için meta üretiminden kendiliğinden ortaya çıkmış değildir. Kapitalist itki, köylülerin pazara bağlı olmaları geçeceğinden doğmuştur. Toprak için ödedikleri kiranın anlamı şuydu: Pazarla gitmek artık önceden bilinebilecek bir seçim değil, yaşamak için birikimde bulunma gerekliliğinin kendilerine dayatıldığı bir zorunluluktur.

Onyedinci yüzyılda, farklılaşmanın sonucu olarak köy topluluğunda ortaya çıkan zayıflama süreci, önceki dönemlerde gelir ve kiralarda köylünün kazancının bir sonucu olarak meydana gelen düşme eğilimine set çekmek isteyen büyük toprak sahipleri ve *gentry* için önemli bir fırsat oluşturmaktaydı. Çoğunluğu yeomanlık saflarından gelen büyük toprak sahipleri, bütün güçleriyle köylülerin haklarına karşı saldırıya geçerek, köylülük içindeki bölünmeleri kendi çıkarlarına kullanmayı başardılar. Bu saldırı, "rack-renting" –bir mülkün bir yıllık gelinine eş kira yükümü koymak– gibi uygulamaları ve sonunda eskiden köylü kiracıların tasarrufunda bulunan mülklerin [koyun yetiştirmek amacıyla, otlağa dönüş- türülmek üzere] tümünden çitlenmesini içeriyordu. 1590 ile 1640 arasında çitlemeler ve ikiye katlanan kiralalar, birlikte sınıfsal güç dengelerinde lordlar lehine dramatik bir değişikliğe yol açtı. Büyük lordlar birleştirilmiş

92. Hilton, "Feodalizmin Bunalımı", s. 17.

93. Hilton, *The Transition*, s. 27.

mülklerde kapitalist çiftçilikle uğraşmaya başladıkça, daha küçük yeomanlar da sömürülmekte olduklarını gördüler. Marx'ın kapitalist çiftçiliğe yordduğu şu klâsik üçlü örüntü, onyedinci yüzyıl ortalarında yerleşmiş olan Büyük lordlar mülklerini, kendileri de mülksüzleştirilmiş köylü kitlelerinin saflarından devşirilen ücretli emeği kullanan çiftçilere kiralandılar. İlkel sermaye birikimi, yani üretici köylülerin elinden topraklarını alınması -ilerde göreceğimiz gibi- sadece İngiltere'de Marx'ın sözcükleriyle "klâsik biçimi"ni kazandı. Toprak sahibi sınıflar tarafından "ilkel birikimin pastoral yöntemleriyle" köylülüğün mülksüzleştirilmesi "... araziyi kapitalist tarım için fethetti, toprağı sermayeye kattı ve kentli endüstri için gereken özgür ve haklardan yoksun işçi arzını sağladı."⁹⁴ Dobb'un açıklaması, feodalizmin çözümlenmesine katkıda bulunan işsel etkenleri, değişim dinamiğini feodal ilişkiler dışına yerleştiren bir geçiş kavramlaştırması lehine gözardı ettiğinden, geçişin evreleri -serflikten, "geçiş niteliğindeki" küçük meta üretiminden, kapitalizme- basitçe yana yana duruyor görünmektedirler; Dobb'da, bir evrenin işsel sınıf çarşmalarının, bir sonraki evreye yol açtığını görmenin olanağı yoktur. Üstelik kapitalizm, eski üretim tarzını basitçe dışardan istilâ ettiği için, feodalizmin bunalmının neden bütün Avrupa'da böylesi farklı sonuçlara sebebiyet verdiği konusunda da açıklamasız bırakıyoruz; örneğin neden Batı ekonomileri tam tersi bir yöne girmeye başlarken, Doğu Avrupa ikinci serfiğe dönüş yapmıştır? Ve neden Fransa ve Almanya ekonomileri oldukları yere saplanıp kalırken, İngiltere tarımsal kapitalizme geçebilmiştir?

(iv) "Siyasal etkenler" in rolü

Gördüğümüz gibi, bu gelişme her ne kadar geç ortaçağda feodal yükümlülüklerle karşı Avrupa çapında bir direniş ve isyan örüntüsüne kaynaklık etmiş görünse de, köylülük içinde ortaya çıkan meta ilişkilerinin Avrupa genelinde kapitalizme tek-biçimli bir geçişe yol açmadığı açıktır. Bunun nedeni, kendini bütün açıklığıyla Dobb'un açıklamalarında gösteren ikinci büyük bir ihmalle bağlanmıştır. (Yani Dobb, sınıf yapısındaki ve siyasal iktidardaki farklılıkların, feodalizmin bunalmından çıkan sonuçların örüntüsünün belirlenmesinde tayin edici bir unsur olduğunu görmemiştir). Dobb'un, siyasal zorlamayı feodal toplum ilişkileri ile ilgili çözümlenmesinin merkezine koymaması olmasa, mutlakçı devletler biçimin-

de ortaya çıkan "feodal merkeziyetçilik" in, kıta Avrupasının büyük bölümünde kapitalizme geçişi nasıl durduğunu ilişkin doyurucu bir açıklama getirmesini engellemektedir.

Dobb'un serfiğin çöküşüne ilişkin savının ana hatı, onördüncü yüzyılda Avrupa'nın genelinde patlak veren kıtlığın ve Kara Ölüm'ün [veba] ardından nüfusta görülen dramatik azalmaya dayanmaktadır. Köylü nüfusta ortaya çıkan bu azalma, senyörlük gelirlerini ciddi biçimde etkilemiş ve sağ kalanları lordlar karşısında çok daha iyi pazarlık edebilecekleri bir konuma getirmişti. Öte yandan kiralanmamış toprakların ekime açılması ve özgür köylü topraklarına yerleşmede lordların köylü nüfus üzerindeki denetimleri açısından bir tehdit oluşturmaktaydı. İlk etapta sanki Dobb siyasal ve toplumsal etkenleri, çözümlenmesinin ön sırasına koyar gibidir. Şu sözlerine bakalım:

Köylü direnişinin gücü, yerel lordların bu direnişi kırmayı ve toprakların terk edilmesini engellemeyi duruma göre kolaylaştırarak ya da zorlaştıracak siyasal ve askeri güçleri -kralığın nüfuzunu senyörlük otoritesini güçlendirmek yolunda ne ölçüde kullandığı veya tersine birbirlerine rakip kesimlerini güçsüzleştirmek için köylü direnişlerini fırsat bilmesi- tüm bunlar köylülerin toprağı terk etmesi ve nüfus azalması karşısında senyörün öden mü vereceğini yoksula yeni baskılar mı uygulayacağını ve eğer baskı uygulanacaksa bunun etkili olup olmayacağını belirleyen önemli etmenlerdir.⁹⁵

Ancak Dobb bu düşünceleri daha mürekkebi kurumadan, bunların en iyi halde ikincil etkenler olduğunu belirterek, bir yana koymaktadır: "Bu tarz siyasal etkenlerin Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde meydana gelen olayların seyriindeki farklılıkların açıklanmasında yeterli görülmeleri hemen hiç mümkün değildir ... Bütün belirlenir, sonucun tayininde ekonomik etkenlerin bariz etkileri olduğunu göstermektedir."⁹⁶ Dobb için "ekonomik etkenler", emeğin bolluğu ya da kıtlığı anlamına gelmektedir; serfiğin kimi bölgelerde düşüşünü, kimi bölgelerde ise güçlenmesini belirleyen "siyasal etkenler" değil, buydu:

Şu açık gibi görünüyor: Lord, emek hizmetleri yerine nakdi ödemeği geçirmeyi isteyip istemeyeceğine karar verirken esas olarak emeğin kıtlığı ya da

bölluğunu, kiralık emeğin ucuz ya da pahalı olmasını göz önüne almış olmalıdır.⁹⁷

Bu açıklamada, söz konusu seçimlerin hangi anlamda lord ile köylü arasındaki sınıfsal güç dengeleri tarafından tayin edildiği hususu eksik bırakılmaktadır. Dobb'un köylülüğün farklılaşmasını ele aldığı yerlerde, bu durum kendini iyice belli etmektedir. Burada, Dobb, garip bir iddia geliştirerek, köylülüğün farklılaşmasını, "toprağın türündeki, konumdaki ve servetteki eşitsizlikler"⁹⁸ yormaktadır. Görüldüğü kadarıyla Dobb, "toprağın türündeki eşitsizlikler" gibi coğrafi arazları, "konum ve servet" gibi toplumsallıkları kuşku götürmeyen nedenlerle biraraya getirmek istemektedir. Daha da önemlisi bu gelişmelerin toplumsal nedenlerine eğildiğinde, onları sanki *lordun* iktidarının yeniden dayatılmasının yardımcı unsurlarıymış gibi ele almaktadır. Dobb için "bir kulak tabakası"nın ortaya çıkışının anlamı şuydu: Yoksul köylülerin, zengin komşuların tarafından mülksüzleştirilmeleri yüzünden kırdaki yoksulluk artmış, ama aynı anda da lordun elindeki kiralık emek havuzunun seviyesi yükselmiştir. Bu görüşe göre, köylülerin kurtuluşu tamamen lordun inisiyatifine bağlı "bir tür rantın biçim değişimi"nden [commutation] doğan tek yanlı bir meseleyleydi.⁹⁹

Dobb'un bu pasajlarını yorumlayan Robert Brenner şu yerinde gözlemlerde bulunmaktadı:

Feodal sınıf ilişkilerinin sürdürülmesinin ya da dönüşümünün tayininde sınıf mücadelelerinin kesin etkilerinin sözkonusu olduğu noktada, Dobb'un neden ekonomik olanla siyasal olanı karşı karşıya koyduğunu bilmek zor. Çünkü feodalizmin özünü, ekonomik-üretken etkinliklerin, doğrudan, ekonomi dışı zor yoluyla artık çekme ilişkilerinin belirleyici olduğu bir yapı tarafından kapsanmış olarak tanımlayan Dobb değil miydi?¹⁰⁰

Brenner önemli bir açıdan haklıdır; en azından biçimsel olarak Dobb, feodalizmi sınıf ilişkilerine göre tanımlamaktadır. Ama tarihsel çözümlemesinde tayin edici olan bu tanıma kısıtlı bir anlam verdiği de kesindir; Dobb'un çözümlemelerinin odağında, feodal işletmenin sınırları içinde

97. Age., s.54.

98. Age., s.61.

99. Age., s.56.

100. Brenner, "Geçiş Konusunda Dobb", s. 128.

lord ile serf arasındaki dolaysız ilişki yer alır. Bu yüzden lordların feodal bunalıma gösterdikleri tepkileri incelerken, sanki bu *tek tek* lordların yargı bölgeleri içinde "kiralık emeğin ucuz ya da pahalı olması"yla belirlenmiş basit bir ekonomik hesap meselesiymiş gibi hareket etmektedir; feodal hakim sınıf ile köylülük *arasındaki* sınıfsal güç dengesiyle ilgili yapılacak daha geniş değerlendirmeler bu görüş açısının dışında kalmaktadır.

Emek hizmetlerini ister biçim değiştirmek ister olduğu gibi sürdürmek biçiminde olsun, tek tek lordların önündeki seçeneklere verilen bu önem, aynı zamanda beraberinde lordların iktidarının belirleyici bir üstünlüğe sahip olduğu gibi bir yan anlam da taşımaktadır: Lordlar kendi bireysel ihtiyaçlarına en uygun emek biçimini kolayca seçebilmektedirler.¹⁰¹ Bu bakış, asıl söz konusu olan şeyi ciddi bir biçimde sapırmaktadır; en azından İngiltere'de rantların biçim değişimi, serflığın yeni bir biçim altında yeniden dayatılmasını değil, feodal lord ile serf arasında var olan geleneksel bağlarla çelişen tamamen yeni bir toplumsal ilişkiler düzeniğinin başlangıcını temsil eder. Üstelik ortaya çıkmış, söz konusu ekonomik aktörlerden herhangi birinin tasarlattığı bir bilinç ürünü olmaktan çok uzak bulunan kapitalist ilişkiler, Brenner'in dediği gibi ancak "kapitalizm öncesi tek tek aktörlerin *amaçlamadıkları*, özellikle de kapitalizm öncesi sınıflar arasındaki bir çarışmanın sonucu olarak" görülürse layıkıyla anlaşılabilir.¹⁰² Köylülük içindeki farklılaşmanın sebep olduğu sonuçları, lordun iktidarının yeniden dayatılmasının bir yardımcı boyutu olarak görme eğilimi yüzünden Dobb, sadece köylü ekonomisinin niteliğini değil, aynı zamanda bütün, Avrupa'da lordların siyasal iktidarındaki farklılıkların, meta ilişkilerinin (dolayısıyla köylülük içindeki farklılaşmanın) gelişmesini nasıl etkilediğini, dolayısıyla onaltıncı yüzyıldan sonra ekonomik gelişmenin nasıl farklı yörlümler izlediğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

III. Devletin Oluşumu ve Ekonomik Gelişme

Robert Brenner'in kapitalizmin kökenlerine ilişkin son çalışması, Dobb'un tarihsel açıklamasının noksanlıklarını düzeltmek bakımından belli bir mesafenin alınmasını sağlamıştır. Öte yandan Brenner bu işi ancak, Laclau ile Dobb'a olan borcunu teslim etmesine rağmen, söz

101. Age., s. 129.

102. Robert Brenner, "Ekonomik Gelişimin Toplumsal Temeli", John Roemer'in yazına hazırladığı *Analytic Marxism* içinde (Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1986), s. 26.

konusu kuramcılarını oluşturdukları çerçeveden üstü kapalı bir biçimde ayrılarak yapılmıştır. Brenner'in kapitalizmin kökenlerine ilişkin çözümlenmesi, devletin oluşması gibi "siyasal etkenler"i üretim ilişkileri ve ekonomik gelişme ile ilgili kavramlaştırmasına dahil etmekle, Dobb'un çözümlenmelerinin hayli ötesine geçer Brenner'in bakış açısına göre esas olan, "ekonomik olan" ile 'siyasal olan' ... arasındaki 'karşıma'nın, feodal sınıf yapısının ve üretim sisteminin ayırdedici bir özelliği olduğu" inandırıcıdır.¹⁰³ Feodalizmin bu kavramlaştırmasından yola çıkarak Brenner, feodal dinamizmin kilit özelliklerinden birini tanımlamak üzere 'siyasal birlikim' diye bir terim ortaya atmıştır:

feodal çağ boyunca (1000-1100 dolaylarından itibaren) hakim olan "siyasal birlikim" yönündeki uzun vadeli eğilim, -yani daha büyük, daha etkili bir askeri örgütlenmenin oluşturulması ve/ya da daha güçlü bir artık-çekme aygıtının kurulması- sistemin uzun vadede içerdiği sınırlı ekonomik büyüme potansiyelinin koşturduğu bir şey, ve belli ölçülerde de tarımın genişletilmesi ve iyileştirilmesinin alternatif olarak görülmelidir. Üretimi arttırmanın güçlükleri veriliyken, kısa vadede bile zorunlu etkin bir biçimde uygulanması, servet yığmanın en iyi yöntemi olarak görülmekteydi.¹⁰⁴

Çeşitli ülkelerin sınıf ilişkilerini karşılaştıran Brenner, farklı sınıf yapısının ve sınıfsal örgütlenme geleneklerinin kapitalizme geçişte belli tarihsel sonuçları nasıl belirlediğini göstermektedir. Örneğin İngiltere ve Fransa'daki tarımsal sınıf ilişkileri üzerine yaptığı karşılaştırmalı çözümlenme, Fransa'da köylülüğün görece sahip olduğu güç ile toprak sahibi sınıfların görece zayıflığının, tarımdaki [sınıf] ilişkilerinin İngiltere'dekine benzer bir yapıya dönüşmesi sırasında toprak sahibi sınıfların zor kullanma olanaklarını nasıl azalttığını ve sarstığını ikna edici bir biçimde göstermektedir. Gerçekten de Brenner'in açıklamalarının ortaya koyduğu gibi, kırsal Avrupasının başka hiçbir yerinde İngiliz çitlenme modeline benzer türde bir ilkel birlikim örüntüsü ortaya çıkmamıştır.

Brenner'e göre siyasal birlikimin gelişmesi, basitçe ya da sadece feodalizmde ekonomik büyümenin enransif [tarımdan] ziyade ekstransif [tarıma] -arazinin genişletilmesine dayalı olmasının- değil, bundan çok enransif olmasının, emeğin genel üretkenliğini arttıran teknolojik iyileştirmelerin ürünüydü. Zor uygulanması, köylerden artık çekmenin ve servete

rakip lordlar tarafından benzer bir güç gösterisiyle el konulmamasını güvenmeye almanın bir yolu olduğundan, siyasal birlikim yönündeki eğilim, "kendini idame ettirme ve sayıca çoğaltma" etkeni haline gelir -yani, daha fazla güç uygulamak için gerekli kaynakların toplanması amacıyla daha etkili bir biçimde zor kullanmak üzere daha fazla toprak ve insan yığmak.¹⁰⁵

Su halde, uzun vadede siyasal birlikim yönündeki, kendilerini hakim sınıf olarak kalcı kılmak için lordların ihtiyaç duyduğu askeri merkezleşmenin doğal sonucu olan eğilim, *feodal devletlerin* bir inşasıydı. Brenner'e göre, siyasal birlikimin Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde aldığı değişik biçimlerden yola çıkarak, toplumsal sınıf ilişkilerinin, sınıf çatışmalarının ve mülkiyet sistemlerinin çeşitli örüntülerinin bir planını çıkarmak, haritasını yapmak mümkündür. Örneğin Fransa'da iki önemli gelişmeye rastlıyoruz: Birincisi onbir ve onikinci yüzyıllardaki köylü fetihlerinin sonucu olarak, merkeziz ya da parçalanmış feodal otoriteden, lordlara dayanan siyasal örgütlenmenin çok daha merkezi biçimlerine doğru tedarici bir evrilmenin olduğunu görüyoruz. Onaltıncı yüzyılın sonunda ortaya çıkan mutlaklığa doğru hızlı yönelim, sadece bu söz konusu eğilimin en bariz ifadesidir. İkincisi, Avrupa'da başka her yerden çok daha güçlü bir köylü dayanışması ve örgütlenmesi geleneğinin varlığına tanık oluyoruz ve bu gelenek, (kendini giderek yerel lordlara köylünün arttığı üzerinden rekabet eder durumda bulan) mutlakçı devletin köylü haklarına sağladığı korunmayla birlikte, Fransız köylüsünün toprak üzerinde güçlü mülkiyet hakları oluşturmaya olanak vermiştir. Sağlamlaştırılmış köylü mülkiyet hakları uzun vadede, "ortaçağdan beri bilinen bir gelişim örüntüsünü harekete geçirdi: Nüfusun büyümesi, mülklerin ufalmasına yol açtı. Buna bir de üretkenliğin düşmesi eşlik etti. Sonuç, durgunluk ve gerileme oldu".¹⁰⁶

İngiltere'de ise tersine onbir ve onikinci yüzyıllardan itibaren lordlar arasında, "siyasal birlikim"ın son derece merkezi bir tarzda gerçekleşmesini sağlayan yüksek düzeyde bir tutunumun ve örgütlenmenin varlığına tanık olmaktayız. Bunun sonucu olarak "yeni doğan merkezi artık çekme sistemini ikame etmek gibi bir eğilim olmadı ... embriyonik bir mutlakçı yönetim biçimi doğmadı".¹⁰⁷

Brenner'e göre, bu merkezî olmayan [ademî merkezî] artık çekme biçimi, zaman içinde İngiliz aristokrasinin kuzu haline geldi. Zira köylü-

105. Age., s. 38, 82, 239.

106. Age., s.290.

107. Age., s. 264.

103. Brenner, "Avrupa Kapitalizminin Tarihsel Kökenleri", *Brenner Debate*, s. 227.

104. Age., s. 238.

lerin onördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda kaydettiği ilerlemeler karşısında bile İngiliz lordları, temel feodal mülkiyet haklarını sürdürmeyi başardılar. Bu mülkiyet haklarının alınmaması, sonuçta tayin edici oldu: İngiliz lordlarının onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda köylülüğün geleneksel haklarının ve belgeliiklerinin temellerini oyarak, mülklerini kapitalist ilkeler doğrultusunda işlemeye başlamalarına olanak sağladı.¹⁰⁸

Brenner'in, İngiltere ve Fransa'daki farklı mülkiyet sistemlerinin, her birinin uzun vadeli ekonomik geleceklerini belirlediği görüşü, mülkiyet biçimlerinin ya da mülkiyet ilişkilerinin ekonomik gelişmeyi sınırladığına ya da tersine tahrik etme biçimine ilişkin çok daha temel nitelikteki bir dizi varsayımı dayanmaktadır. Brenner şunu ileri sürüyor: Her toplumsal ekonomide,

mülkiyet ilişkileri, bir kere kurulduğunda, doğrudan üreticilerle sömürücüler açısından ussal ekonomik eylem tarzını belirleyecektir ... mülkiyet ilişkileri, her toplumun ekonomik gelişme örüntüsünü çok büyük bir oranda tayin edecektir; bu örüntü de, doğrudan üreticiler ve sömürücülerin yeniden üretimleri için [gereklil] kuralların yerine getirilmesinin toplama bir sonucudur yalnızca.¹⁰⁹

Brenner'e göre kapitalizm öncesi mülkiyet ilişkilerinin "yeniden üretim kuralları", özü gereği ekonomik gelişmeye ters düşer. Çünkü:

gerek sömürönlere gerekse üreticilere yeniden üretim araçlarına doğrudan ulaşma olanağı vermekle, kapitalizm öncesi mülkiyet biçimleri ... hem sömürönlere hem de üreticilere değişim için üretim yapma zorunluluğundan, bu saveede de toplumsal bakımdan zorunlu miktarda üretme gereğinden ögür kalar ... Bunun sonucunda üreticiler de sömürönlere de varlıklarını idame ettirebilmek için maliyetleri azaltma zorunluluğundan ve böylelikle uzmanlaşma ve/ya da birikim ve/ya da yenilenme yoluyla üretimi sürekli geliştirme zorunluluğundan kurtulmuşlardır. Kendi başına mülkiyet ilişkileri ... ekonomik gelişmenin ayrılmaz bir koşulu olan ... iyileştirmelerde bulunmaları için tek tek üreticilere bu amansız baskıyı dayatmayı başaramamıştır.¹¹⁰

Brenner'in, Avrupa feodalizminin evriminde tayin edici önemi siyasal etkenlere -yani siyasal birikim süreci aracılığıyla mutlakçı devlet yapıla-

108. Age., s. 293.

109. Brenner, "Ekonomik Gelişmenin Toplumsal Kökenleri".

110. Age., s. 28-29.

nının kurulmasına- veren çözümlemesinin, kapitalizme geçiş konusunda yapılan ilk Marksist açıklamalar karşısında belirgin bir üstünlüğü bulunmaktadır. Ama yine de tartışılmaz değildir. Guy Bois, Brenner'in siyasal Marksizmini, "sınıf mücadelesini, diğer bütün nesnel olumsuzluktan ve ... belli bir üretim tarzına özgü olabilecek yasalardan kopartan iradeci bir tarih kavramlaşması"na varmakla eleştirir.¹¹¹ Ancak Brenner bu "nesnel olumsuzluklar"a bir açıklama getirmiştir. Bu konudaki savı basitçe şudur: Feodalizmde var olan mülkiyet ilişkileri, üretici güçlerin gelişmesine belirli sınırlar koyar; "siyasal birikim" ile mutlakçı devletin kurulması yönündeki itkiyi belirleyen de budur. Köylülerin toprak işgallerine karşı direnme güçleri, feodal hakim sınıfların ne denli etkili bir biçimde örgütlenebildiklerine bağlıdır.

Brenner'e göre İngiliz hakim sınıfı, Avrupa'nın en iyi örgütlenmiş hakim sınıfını oluşturuyordu. Kısa vadede bunun, İngiliz aristokrasisinin köylülüğü son derece etkili bir biçimde sömürmesi; uzun vadede ise onsekizinci yüzyılda çitlenme yoluyla köylülüğü görece kolay bir biçimde mülksüzleştirilmesi gibi bir anlamı olmuştur. Öyle görünüyor ki Brenner, kapitalizmin doğuşunun, kökleri İngiliz aristokrasisinin çok eski erklerine uzanan, özünde lord-merkezli bir inisiyatif olduğunu ileri sürmek istemektedir. İmdi tarımsal kapitalizmin en görkemli ilerlemelerini İngiliz Devriminden sonra gerçekleştirdiğine ve çoğunluğu geleneksel aristokrasiden gelen büyük kapitalist çiftçilerin bu gelişmede merkezi rolü oynadıklarına kuşku yok. Ama yine de bunun, kapitalizmin ilk kez küçük üreticilerin saflarından doğduğu düşüncesinden nerede ayrıldığını sormamız gerekir. İngiliz aristokrasisi nasıl olur da hem köylülüğü yeniden serfleştirecek kadar güçsüz, ama aynı anda da çitleme yoluyla onları topraklarından sürebilecek kadar güçlü olabildi? Kapitalizmin ortaya çıkışını münhasıran lordun inisiyatifine bağlamak suretiyle Brenner, bütün süreçte bir kısa devreyle son vermektedir. İngiliz lordlarının onyedinci yüzyılda köylü haklarına saldırabilme gücünü kendinde bulabilmesinin nedeni, ancak ekonomik farklılaşmanın sonucu olarak köylü topluluğunun daha önceden zayıflaması olabildi. Yeomanlığın küçük kapitalist birikim temelinde dayanarak aşağıdan gerçekleştirdiği hamle, büyük ölçekli kapitalist çiftçiliğin sonraki gelişmesinde yaşamsal bir ara evre olmuştur. İngiliz tarımsal kapitalizminin bu benzersiz üçlü örüntüsünü açıklamak başka nasıl mümkün olabilir? Onsekizinci yüzyılda ücretli emek

111. Guy Bois, "Yeni Malthusçu Ortodoksiye Karşı", Brenner Debatte, s. 115.

temelinde büyük kapitalist çiftçileri işleten kiracı çiftçiler gökten zembille inmiş olamaz!

Brenner'in çözümlemesinde iradeci olarak yorumlanabilecek örtük bir tehlike vardır. Çünkü eğer İngiliz lordları ortaçağdan itibaren üstün sınıf örgütlenmeleri sayesinde yaşamsal önemi haiz bütün sınıf savaşlarından galip çıkmışlarsa, bu durumda kapitalizmin, özünde hakim sınıfın seçimine dayanan ussal bir hesap olarak doğduğu sonucuna varmak için geriye atacak küçük bir adım kalmaktadır. İhtimaldir ki koşullar farklı olsaydı, hakim sınıflar da kapitalist yöntemler kullanmamayı yeğleyebilirlerdi. Hakim sınıfların toplumun temelinde ortaya çıkan üretim güçleri ve ilişkilerindeki değişiklikler tarafından sınırlandırılma ve biçimlendirildiğine ilişkin anlayışın izini burada bulmak mümkün olmaktadır.

Esas olarak İngiltere'deki kapitalist gelişimin son derece özgül koşullarıyla uğraştığı için, Brenner'in çözümlemesi üzerinde daha fazla durmak hakkaniyete sığmayacaktır. Bununla birlikte diğer kuramcılar, hakim sınıflara hem devrimlerin sonucunu hem de kapitalist gelişiminin (ya da böyle bir gelişimin olmamasının) ürününü buyurma gücü tanımakta [Brenner'den] daha özgür davranmışlardır. Bir sonraki bölümde Fransa üzerinde göstermeye çalışacağımız gibi, toplumun temelini oluşturan üretim ilişkilerindeki ve güçlerindeki değişiklikleri ciddiye almaktaki acz, bizi Bois'nun uyardığı gibi tam da iradeci bir tarih anlayışına götürebilir.

Bu noktaları daha fazla geliştirmeden önce, Perry Anderson'un düşüncelerine de kısaca değinmemiz gerekiyor. Brenner gibi, Anderson da feodalizmden kapitalizme geçişte siyasal etkenlerin önemini vurgulamaktadır. Yine de bu benzerliğe rağmen Anderson'un Avrupa mutlakçılığının doğuşuna ilişkin açıklamaları, pek çok açıdan, Brenner'in benimsediği genel yaklaşımdan ayrılır. Avrupa'da mutlakçılığın doğuşuyla ilgili incelemesinde Anderson, Batı Avrupa'nın feodal gelişmesini ayırt edici kılan "üstünyapısal" özelliklere belli bir ağırlık tanımaktadır. Anderson, "Avrupa'da kapitalizme benzersiz geçiş mümkün kılan şey[ın], *antikite ve feodalizm sıralanışı* ..." olduğuna inanmaktadır.¹¹² Özeldir Roma hukuk geleneği ile kentli yurttaşlık kavramları, mutlakçı devletlerin ortaya çıkışında ve kapitalizme geçişte eşit değerde görülmektedirler. Şöyle yazıyor Anderson: "Roma Hukuku,"

Rönesans Avrupasında ... kapitalist ilişkilerin kentlerde ve kırsal yayılmasının bir işaretiydi: Ekonomik açıdan bu hukuk, ticaret ve manifaktür burjuvazisinin yaşamsal çıkarlarına yanıt olmuştur ... siyasal açıdan ise ... Roma Hukuku, çağın yeniden örgütlenmekte olan feodal devletlerin anayasal zorunluluklarına karşılık gelmekteydi.¹¹³

Anderson, kapitalist mutlak mülkiyet haklarının nihai olarak ortaya çıkmasında merkezi rolü, feodal egemenliğin batı Avrupalı kavramlaştırmasına Roma Hukuku'nun dahil edilmesine vermektedir. Batıdaki parçalı ya da merkezî (ademi merkezî) bir görünüm arzeden egemenlik ile kademeli mülkiyetin ve bunların doğuda görece yokluğunun, açıklamasını Batı'da kapitalist özel mülkiyetin gelişmesinde ve Doğu'da ise "özel mülkiyet biçimleri aynı süratle gelişmeyeceği için", kapitalist gelişiminin gecikmesinde bulunduğu söylenmektedir.¹¹⁴ Kapitalizmin feodalizmin bulunandan doğuşu şu dikkate değer formülde özetlenir: "Klasik geçmiş, tahayyül edilemeyecek kadar uzak ve garip bir biçimde yakın olan kapitalist geleceğin gelmesine yardımcı olmak üzere feodal şimdinin bağrında uyanmıştı."¹¹⁵

Batıda antikiteden ve feodalizmden kapitalizme geçişin uzun tarihi büyük ölçüde Anderson için özgül bir mülkiyet biçiminin -mutlak özel mülkiyetin- tarihsel süreç içerisinde mükemmelleşmesi olarak görülebilir. Bu görüşün belki de en belirgin sorunu, Kıta üzerinde çok büyük bir etkisi olmuş Roma Hukuk geleneğinin, kapitalizmin ilk ortaya çıktığı İngiltere'de hemen hiçbir etki yaratmamış olmasında yatmaktadır. Anderson'un da işaret ettiği gibi İngiliz teamül hukuku [örfi hukuk] geleneği, "ilerde, modern çağın başlarında Sulh Yargıçlığına [Justices of Peace] evrilecek olan ... maasız, aristokratik bir öz-yönetim" biçiminde doğdu.¹¹⁶ Mutlakçı devletin İngiltere'de ayak basacak bir zemin bulamamasının nedeni büyük ölçüde aristokratik örgütlenmenin bu merkezî doğasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan Anderson'un kapitalist özel mülkiyetin en önemli habercilerinden biri olarak gördüğü "dağılmış egemenlik yapısı"nın, bölgesel düzeyde yerel aristokrasiden devşirilmiş vekillerce temsil olunan yasal otoritenin Taç tarafından merkezileştirilmesi yüzün-

113. Age, s. 26.

114. Age, s. 224.

115. Age, s. 422.

* Sulh Yargıcı; küçük çaplı medeni davalara ve ceza davalarna bakan, daha ciddi suçların sanıklarının ön sorgusunu yapan yerel kamu görevlisi -ç.

116. Age, s. 116.

den önemli sınırlı olmuştur. Sayer ve Corrigan'ın da belirttiği gibi, "ulusal düzeyde birleştirilmiş bir hukuk sisteminin ortaya çıkması, köylüler karşısında bir sınıf olarak değilse bile tek tek feodal lordların Taç karşısında güçlerinde bir azalmaya delâlet edecek şekilde dağılmış egemenlik" in sınırlarını çizmiştir.¹¹⁷

Anderson'a göre "arkeotipik feodal sisteme, kıtanın herhangi bir bölgesinden çok daha yakın düşen"¹¹⁸ Fransa ya geldiğimizde, durum bundan daha iyi değildir. Anderson için Fransa saf tip gibi bir şeyi ve kendi belirlediği ölçütlere göre, kapitalizme doğru evrimsel gelişmenin *locus*'unu temsil etmektedir.¹¹⁹ Fransa'da hem egemenliğin dağılmış olduğunu hem de ticari kafalı ve kent merkezli bir burjuvazinin ortaya çıktığını görüyoruz. Yine işlerine, Romalı hukuk öğretisi ve mülkiyet hukuku geleneğinin eğitiminden geçmiş çok sayıda hukuk uzmanının *-maîtres de requêtes-* nezaret ettiği bir mutlakçı devletin varlığına tanık oluyoruz.¹²⁰ Anderson'un Fransız Devrimi'ni, diğer bütün devrimlerin karşısında donuk ve siliik kaldığı, neredeyse arkeotipik bir burjuva devrimi olarak görme eğiliminin ardında bütün bu düşünceler bulunmaktadır.

Anderson'un burjuva devrimlerine ilişkin şemalaştırımı üzerinde ileride çok daha fazla duracağız. Şimdilik Anderson'ın hukuksal geleneklerin gerek İngiltere'de gerekse müteakip evrelerinde Fransa ve başka yerlerde kapitalizme geçişte belirleyici bir rol oynadığı kanaatini destekleyecek en ufak bir kanıt olmadığını söylemek yeterlidir. Roma Hukuku'nun, Roma antiktisinde, batı Avrupa mutlaklığında ve kıta kapitalizminde var olan son derece farklı üretim ilişkileri ve mülkiyet biçimleriyle uyumuş olması gerçeği, tam da hukuksal geleneklerin hayli esnek yapılı olduklarını gösterir. Anderson'un çözümlenmesi antiktiden kapitalizme uzanan hukuksal, siyasi ve ekonomik ilişkiler arasındaki *stüreküllükler* ile çokca uğraştığından, belli noktalarda hem evrimci hem de işlevselciğe yaklaşmaktadır. Fransa'da klasik geleneğin birikimsel ve organik mirasından ötürü kapitalizme geçiş, geriye bakıldığında neredeyse kaçınılmaz bir hal almaktadır.

Bu tutum, özellikle geçişin büyük ölçüde İngiliz kapitalizmiyle girilen

diş rekabetin etkisi altında gerçekleştiği kıta Avrupasında kapitalizme geçişte sözkonusu olan yaşamsal süreksizlikleri gözden kaçırmaktadır. O nedenle kapitalizmin gelişmesine katkıda bulunan çeşitli toplumsal güçlerin, kurumların ve mülkiyet biçimlerinin "ağırlıklar", İngiltere'dekinden çok farklıydı. Güçlü mutlakçı devletler kurmuş olan bu ülkelerde, kapitalist gelişmenin önünde önemli engeller bulunmaktaydı. Fransa'da burjuvazinin devlet iktidarını ele geçirmesi, devlet aygıtının otomatik olarak kapitalist üretimin süratle ilerlemesine yöneltilmesi gibi bir sonuç yaratmadı. Zaman içinde sermaye, devletten pek az doğrudan yardım gören alternatif birikim stratejilerini izlemek zorunda kaldı. Ama dışsal baskılar zorlayıcı olmaya başladığında kapitalizmin gelişmesi, büyük ölçüde ancak devletin müdahaleleriyle mümkün oldu. Göstermeye çalışacağımız gibi bu sürecin gelişik niteliği, Anderson'un savunduğu türden burjuva devrimin normatif modellerine başvurmakla yeterince kavranamaz.

Bütün bunların yanında, Anderson ile Brenner'in yaklaşımlarında gerçek bir takım farklılıklar bulunduğu belirtilmelidir. Brenner'in asıl ilgisi, sanayi öncesi Avrupasında ortaya çıkan farklı sınıf ilişkileri örüntülerine dayanarak kapitalizmin kökenlerini resmetmektir. Brenner'in "siyasal birikim" kavramıyla dile getirdiği biçimiyle devlet oluşumu anlayışı, gücünü devlet ile devletin oluşum sürecini, toplumsal üretim ilişkileri içinde temellendirmekten almaktadır. Anderson'ın kuramsal çerçevesi ise, kapitalizme geçişte "üstyapısal" etkenlere, bir nedense yasa gibi işlev görecektir şekilde özerklik tanımaya hazır olmak bakımından çok daha "eklektik"tir.¹²¹ Bu anlamda Anderson, yaklaşımını Marx'a olduğu kadar Weber'e de borçludur.

Öte yandan Brenner'in genel kuramsal çerçevesi, gerek pazar-ilişkileri gerekse Dobb ile Laclau'nun çalışmalarda yer alan üretim-ilişkileri bakış açılarının kuramsal çerçeveleri karşısında üstünlüğünü muhafaza etmektedir. Önemli bir açıdan Brenner'in kapitalizme özgü mantığın ilk kez İngiltere'de yerleşmesi ve başka yerlerde gelişmesinin öntündeki engelleri ele alışı tarzı, bizim çözümlerimiz için de zorunlu bir başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Bize düşen, kapitalizm öncesi ekonomik ve siyasal yapıları burada kapitalizmin ortaya çıkma koşullarını (ki bunlar kapitalizmin İngiltere'deki kökenlerinden oldukça farklıdır) belirleyen Batı Avrupa ülkeleri tarafından kapitalizmin zorlamalarının nasıl alınıp söğürüldüğünü göstermektir.

121. "Eklektik Marksizm" terimi, "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş ve Marksist Toplumsal Değişme Kuramları", *Theory and Society* cilt 10 (1981), s. 854-62'de yer alan Robert J. Holton'un Anderson'a sempatiyle yaklaşan yazısından ödünç alınmıştır.

117. Philip Corrigan ve Derek Sayer, *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution* (Oxford: Basil Blackwell, 1985), s. 31.

118. Anderson, *Passages*, s. 156.

119. Anderson'ın Fransa merkezli çalışmaları için daha fazla bilgi için bakınız: Mary Fullbrook ve Theda Skocpol, "Mukadder Yollar: Perry Anderson'ın Tarihsel Sosyolojisi", Theda Skocpol'un yayına hazırladığı *Vision and Method in Historical Sociology* içinde (New York: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1984).

120. Anderson, *Lineages*, s. 129.